

جۆراوجۆری تیندا ژیاوه و فه‌رمانه‌وایه‌تیاں کردوه، موسلمانانیش دواى سه‌رکه‌وتنه یه‌ک له‌دواى یه‌که‌کانیاں له‌سه‌رده‌مى خیلافه‌ی راشدین گه‌یشتن به‌ ناوچه‌که و هه‌ستیاں به‌ گرنگی ناوچه‌ی قه‌وقاز له‌پروى ئابوری و سیاسى و سه‌ربازى کردبو، بۆیه به‌رده‌وام له‌ سه‌رده‌مى خیلافه‌ی ئومه‌وى و عه‌باسى هه‌ولێ فراوانخوای و ده‌سنگرتن به‌سه‌ر شار و قه‌لاو گوند و خاکی ئه‌و ناوچه‌یه‌یاں داوه و له‌ململانی سه‌ربازى به‌رده‌وامدا بون له‌گه‌ل گه‌ل و هۆز و ده‌سه‌لاتداری ناوچه‌که که موسلمان نه‌بون. خه‌زه‌ره‌کانیش یه‌کین له‌و گه‌له‌ ناموسلمانانه‌ی که تورک بون و له‌و سه‌رده‌مه‌دا خاوه‌ن ده‌سه‌لات بون له‌ ولاتی خه‌زه‌ر، ئه‌وانیش به‌رده‌وام هه‌ولێ پاراستنی ده‌سه‌لات و پینگه‌ی خۆیاں داوه له‌ ناوچه‌که و دوچارى مملانییه‌کی سه‌ربازى درێژخایه‌ن بونه‌وه له‌گه‌ل هیزی سه‌ربازى موسلمانان، بۆیه به‌شێوه‌یه‌کی گشتی شه‌ر و مملانی سه‌ربازى له‌نیوان هه‌ردولا‌دا پویداوه و هیرشیاں کردۆته سه‌ر شارو ناوچه‌کانی یه‌کتر ناوچه‌ی قه‌وقاز له‌ ئازهریجان و ئاران به‌دریژایی سه‌رده‌مى خیلافه‌ی ئومه‌وى و عه‌باسى، له‌م توێژینه‌وه‌یه‌دا له‌ چوار ته‌وه‌ردا به‌وردی ئه‌م مملانی سه‌ربازیانه ده‌خه‌ینه‌رو و باسیان ده‌که‌ین.

کلێله وشه‌کان:

خه‌زه‌ر، ئومه‌وى، عه‌باسى، قه‌وقاز.

Article Info:

DOI: 10.26750/Vol(9).No(2).Paper16

Received: 7-August-2021

Accepted: 19-October -2021

Published: 29-March-2022

Corresponding Author's E-mail:

Nawzadkr@uor.edu.krd

rawanddti89@gmail.com

Samannt@gmail.com

Copyright©2022 Journal of Raparin University.

ململانی سه‌ربازى نیوان موسلمانان و گه‌له ناموسلمانه‌کان له‌ ناوچه‌ی قه‌وقاز له‌سه‌رده‌مى ئومه‌وى و عه‌باسیدا (٤١-٣٥٨-ک/٦٦١- ٩٦٩ز) (خه‌زه‌ره‌کان وه‌ک نمونه)

نوزاد خالد رؤوف^١، ره‌وه‌ند اسماعیل رسول^٢، سامان
نامق توفیق^٣

^١ به‌شى میژوو، کۆلیژی زانسته مرۆفایه‌تیه‌کان،
زانکۆی راپه‌رین، رانیه، هه‌ریمی کوردستان، عێراق.

^٢ به‌شى کارگێری کار، په‌یمانگای ته‌کنیکی دوکان،
زانکۆی پۆلیته‌کنیکی سلیمانی، سلیمانی، هه‌ریمی
کوردستان، عێراق.

^٣ قوتابخانه‌ی ره‌وه‌زی تیکه‌لاو، به‌ریوه‌به‌رایه‌تی
گشتی په‌روه‌رده‌ی هه‌ولێر، وه‌زاره‌تی په‌روه‌رده،
هه‌ولێر، هه‌ریمی کوردستان، عێراق.

پوخته:

ناوچه‌ی قه‌وقاز به‌هۆی گرنگیه‌که‌ی هه‌ر له
کۆنه‌وه جیگه‌ی یه‌کلاکردنه‌وه‌ی مملانی سه‌ربازى
هیزی نه‌یاره‌کان بوه و چه‌ندین گه‌ل و هۆزی

پیشهکی:

ناوچهی قهوقاز خاکیکی فراوان و فرهنهتهوه و دهسه لاتداریهتی جیاجیابوه، خهزه رهکانیش وهکو یهکیک له شانشین و دهولهته بههیزو کاریگه رهکان رۆلئیکی گرنگیان گنراوه له گۆره پانی سیاسی و سه ربازی سه ردهمی خوی، ئەم دهولهته پیگهیهکی گرنگی جوگرافی هه بوه و بهدریژی چوار سه دهه توانیویهتی خوی بهرانبه بههیرشی سه ربازی موسلمانان رابگریت و دریژه بهمانه وهی خوی بدات، موسلمانانیش که دوی دهستکردن به فتوحات و ههوله فراوانخواییهکانیان گهیشتن بهسنورهکانی ئەم دهولهته و کهوتنه مملانییهکی سه ربازی توندوتیژهوه، خهزه رهکان و هاوپهیمانانکانیان بهتوندی بهپه رچی سوپا و هیزی موسلمانانان داوهتهوه و ئەوان به دریژی چوار سه دهه دوژمنی سه سهختی موسلمانان بون، ئەگه رچی له ماوهی ئەم چوار سه دههیدا هه ندیکجار ناشتی و په یوهندی دیبلوماسی له نیوان موسلمانان و خهزه رهکان به رقه رار بوه.

بابهتی مملانیی سه ربازی نیوان موسلمانان و گه له ناموسلمانان له ناوچهی قهوقاز له سه ردهمی ئومهوی و عه باسیدا (٤١-٣٥٨ / ٦٦١ - ٩٦٩ز) (خهزه رهکان وهک نمونه) بابه تیکی گرنگی و پرپایه خه و ناوچهی قهوقاز بیجگه له وهی له روی پیگه ی جوگرافی و ئابورییه وه ناوچه کی گرنگی بوه بو ئومهوی و عه باسییه کان له هه مان کاتدا ناوچه یه کی پر رودای سیاسی و سه ربازی بوه له وه سه رده مه دا، سه ره رای ئەمهش توژیژه ران که متر باسی ئەو مملانیی سه ربازیانه ی نیوان موسلمانان و خهزه رهکانان کردوه له ناوچه ی قهوقاز، ئەمهش پالنه ریکی سه ره کی بو بو ئومهوی ئەم بابه ته هه لئبزی رین بو ئومهوی لیکۆلینه وه یه کی تایبه تی له سه ر ئەنجام بدهین.

له م توژیژینه وه یه دا هه ولمان داوه به شیوازیکی زانستی و به پشت بهستن به سه ره چاوه ره سه کان له باره ی مملانیی سه ربازییه کانه وه بدوین و زانیارییه کان به گویره ی پنیوست شیبکریته وه و به راوردیان بکهین. ئەم توژیژینه وه یه له پیشه کی و چوار ته وه ری سه ره کی و ئەنجام و لیستی سه ره چاوه و پاشکۆکان پیکهاتوه، له ته وه ری یه که مدا به کورتی باسمان له سنوری جوگرافی قهوقاز و گه له ناموسلمانان کان تیایدا کردوه تییدا به پشتن بهستن به سه ره چاوه ره سه نه کان سنوری جوگرافی ناوچه ی قهوقاز له سه ردهمی پیش ئیسلام و سه ردهمی ئیسلامی دیاری کراوه و چه ند گه لیکی ناموسلمانانیش ئاماژه ی پیکراوه.

له ته وه ری دوه مدا به شیوه یه کی پوخت باسی بنه چه ی خهزه رهکان و دامه زانندی شانشین و دهوله ته که یان کراوه، تییدا به پوختی بنه چه و نه ژادیان و سنوری جوگرافی و لایه نی ئاینی و سیاسیان خراوه ته رو. ته وه ری سییه م ته رخانکراوه بو مملانیی سه ربازی نیوان موسلمانان و خهزه رهکان له سه ردهمی خیلافه ی ئومهوی، له م ته وه ردا به گویره ی هه بونی زانیاری له سه ره چاوه ره سه نه کان باسمان له مملانیی سه ربازییه کانی نیوان موسلمانان و خهزه رهکان کردوه له سه ردهمی فه رمانره وایه تی خه لیفه کانی ئومهوی. له ته وه ری چوارمه دا باس له مملانیی سه ربازی نیوان موسلمانان و خهزه رهکان کراوه له سه ردهمی خیلافه ی عه باسی له گه ل خودی خیلافه ی عه باسی و چه ند ده سه لاتداریه تییه کی ئیسلامی له ده وره ریان. له کۆتایشدا ئەنجام و پوخته ی توژیژینه وه که به زمانی عه ره بی و ئینگلیزی و لیستی سه ره چاوه کان و پاشکۆکان خراوه ته رو.

تهوهري يه كه م: سنوري جوگرافي ناوچهي قهوقاز و گهله ناموسلمانان تيايدا:

قهوقاز ناوچهيهكي فراوانه و له پوژنه لاتيهوه دهرياي خه زهره (قهزوين) و له پوژنه ئاوايهوه دهرياي ره شه، له نيوانيشيدا زنجيره چياكاني قهوقاز دريژبوتهوه، له باكوريهوه پوباري ته رهك و پوباري قوبانه و له باشوريهوه پوباري كور و پوباري ريبونه (عزت باشا، ۱۹۴۰، ص ۱۱).

هر له كونهوه ميژونوسان و جوگرافيناسان ناوي قهوقاز و زنجيره چياكانيان هيناوه، ميژونوسي يوناني هيرودوت (مردوه له ۴۲۵ پ. ز) له پرتوكهكي خويدا ئاماژه بهوه دهكات چياكاني قهوقاز دهكهونه پوژنه ئاواي دهرياي قهزوين و دريژدهبهنهوه بو پييده شتهكاني ديكه، ئه و چيايانه دريژترين و بهرترين چيان و تاچاوبردهكات هر دريژدهبهنهوه، چهندين هوزي جياجياي بنهچه جياواز له سه ر چياكان و له دهشتهكاني خوار چياكان دهژين (Herodotus, 2013, p90)، ئه و چيا و ناوچانهي قهوقاز له لايهن گهريده و ولاتناساني موسلمانان سهردهمي خيلافه عهباسي به زنجيره چياي (القبق) و (القبخ) ناسراون، له و بارهيهوه سه رچاوهكان ئاماژه بهوه دهكه، كه چياي قبق زنجيره چيايهكي دوردريژ و فراوانه و له نزيك شاري باب الابواب^(۱) به و ناوهوه ناسراوه، له ويوه دريژدهبيتهوه بو سنوري ولاتي روم و ولاتي خه زهر و لان تادهكات به ولاتي سه قالييه و دواتر له پشت ولاتي خه زهر دهكات به زنجيره چياي سياه كوه، زنجيره چياي قبق كه وتوته ولاتي نازهر بيجان و ئاران و ئهرمينيا و چهندين شار و گوند و پوبار كه وتونه لاپال و نزيك ئه و چيايه ياخود چيايه كه پيياندا تيه پوبه، (الاصطخري، ۱۸۷۰، ص ۱۹۱-۱۹۲؛ ابن حوقل، ۱۹۳۸، ۲ / ۳۴۶-۳۴۸؛ الحموي، ۴ / ۳۰۶ / ۱۹۷۷)، بيجه كه له موسلمانان ژمارهيهكي زور له گه لاني ناموسلمان له نزيك ئه و ناوچهيهدا ژياون كه ئه و چيايه پييدا تيه پوبه و ههريه كه شيان به زمانتيكي جياواز قسهيان كردوه، كه به هفتا و دو جور له زمان هه ژماركراوه، به جورتيك بوه كه به بي و هرگيز هيچيان له زماني يه كتر تينه گه يشتون، ديارترين ئه و گه ل و دهسه لاتداره ناموسلمانانه ش بريتيبون له (لانهكان، سه رير، خه زهر، جزران، ئه بخان، كه ره ج...) (المسعودي، د ت، ص ۱۵۶؛ ابن فقيه، ۱۹۹۶، ص ۵۹۱) به م شيويه ده بينين له كوندا به چياي قهوقاز و تراوه قبق و ئيستاش پييده وترت قهوقاز ياخود قفقاس. ئيمه هه ولدهدين به كورتي باس له شوييني جوگرافي چوار له و گه ل و دهسه لاتداريه ناموسلمانانه بكهين، كه له قهوقازدا له سهردهمي خيلافه ئومهوي عهباسي له ويده دهسه لاتداربون و به گه شتي ململاني سه ربازيان له گه ل موسلمانان هه بوه.

۱- شانيشيني سه رير:

له پوي شوييني جوگرافيهوه ولاتي سه رير دهكهوته نيوان ئالانبيهكان و شاري باب الابواب، گه لي سه رير له سه ر چياي قبق (القبخ) دهژيان و پاشاكيان پييده و ترا فيلان شاه (ابن فقيه، ۱۹۹۶، ص ۵۸۶؛ المسعودي، ۲۰۰۵، ۱ / ۱۴۸)، له پوژنه لات و باشوريهوه سنوري ئهرمينيا و له پوژنه ئاواشهوه ولاتي روم بو، له باكوريهوه ولاتي ئالانه، ولاتي سه رير پر خيرو به ره كه ت بو و له چهندين قه لا و شار پيكره هات وهك (قه لاي مه ليك، شاري خيDAQ، شاري رنجس) (مؤلف جهول، ۱۹۹۹، ص ۱۴۲-۱۴۳)، قه لاي مه ليك له سه ر چيايهك دروستكرابو و شورهيهكي به رديني به دهوردا كرابو، پاشاي ولاتي سه رير له و قه لايه دا داده نيشت و ته ختيكي له زيړي سور

دروستکراوی هه‌بو و له‌سه‌ری داده‌نیشته، هه‌ربۆیه به‌خاوه‌نی ته‌خت (صاحب‌السریر) له‌سه‌رچاوه‌کاندا ناوی هاتو (المقدسی، د ت، ٦٧/٤؛ مؤلف مجهول، ١٩٩٩، ص ١٤٢).

له‌روی ئاینیه‌وه خه‌لکانی ولاتی سه‌ریر مه‌سیحی بون، چه‌ندین هۆزی جیا‌جیاش له‌ولاته‌که‌یاندا ژیاوه، دو‌رێگه‌ی سه‌ره‌کی ولاتی سه‌ریری ده‌به‌سته‌وه به‌ناوچه‌کانی دیکه‌وه، رێگایه‌کیان بۆ ولاتی خه‌زه‌ر و رێگاکه‌ی دیکه‌ش بۆ ئه‌رمینیا (المسعودی، ٢٠٠٥، ١/ ١٤٨؛ ابن‌فقیهه، ١٩٩٦، ص ٥٨٦).

٢- شانیشینی ئالانییه‌کان (اللان)

ولاتی ئالانییه‌کان ولاتیکی فراوان بو و چه‌ندین گه‌ل و نه‌ته‌وه‌ی جیا‌جیای تیندا ژیاوه، ئه‌م ولاته‌که‌وتوته سه‌ر چیا‌ی قبق، له‌باشوریه‌وه ولاتی سه‌ریربو، له‌پۆژئاوایه‌وه ولاتی رۆم، له‌باکوریه‌وه ولاتی خه‌زه‌ر بو، پاشای ولاتی ئالان و زۆربه‌ی دانیش‌توانه‌که‌ی مه‌سیحی بون، موس‌لمان و بت‌په‌رستیش له‌ولاته‌دا بونیان هه‌به‌وه، ولاتیکی پر به‌روبوم و شاخاوی بو، به‌شیک له‌دانیش‌توانه‌که‌ی له‌سه‌ر چیاکان و به‌شیک دیکه‌یان له‌ده‌شتایه‌کاندا ژیاون، شاری کاسک و خیلان له‌شاره‌دیاره‌کانی ئه‌م ولاته‌ بون، پایته‌خته‌که‌شیان ناوی مغص بو (مؤلف مجهول، ١٩٩٩، ص ١٤٢؛ الحموی، ١٩٧٧، ١/ ٢٤٥).

٣- شانیشینی که‌ره‌جه‌کان:

ولاتی که‌ره‌ج که‌وتوته به‌شی پۆژئاوای قه‌وقاز، له‌باکوریه‌وه زنجیره‌چیاکانی جیا‌ی ده‌کاته‌وه له‌ولاتی چه‌رکه‌س و له‌پۆژه‌لاتیه‌وه سنوری له‌گه‌ل ئه‌لبانیای قه‌وقازه‌اته‌که‌ماری ئازهریجانی ئیستا، له‌باشوره‌وه هاوسنوری تورکیا و ئه‌رمه‌نستانه، له‌پۆژئاواشه‌وه تاوه‌کو ده‌ریای ره‌ش، که‌ره‌جه‌کان کۆنترین دانیش‌توی ره‌سه‌نی قه‌وقازن (أبه‌زاو، ١٩٩٦، ص ١٨٧).

که‌ره‌جه‌کان کۆمه‌له‌خه‌لکانیکی مه‌سیحی بون و له‌چیا‌ی قبق نیشته‌جیبون، ئه‌وان دوا‌ی ئه‌وه‌ی به‌هیزبون توانیان ده‌ست به‌سه‌ر شاری تفلیسدا بگرن و بون به‌خاوه‌ن پاشا و زمانی تایبه‌ت به‌خۆیان و ژماره‌یان زۆر بو و به‌هیزبون و هیزشیان ده‌کرده‌سه‌ر ناوچه‌موس‌لمان نشینه‌کانی ده‌وروبه‌ریان له‌ئازهریجان و ئاران (الحموی، ١٩٧٧، ٣٦/٢، ٤٤٦/٤)، جیگه‌ی ئاماژه‌پێدانه‌شاریک هه‌به‌وه له‌نزیك شاری ئه‌سفهان و نه‌هاوه‌ند که‌ناوی که‌ره‌ج (الکرج) بو که‌دانیش‌توانه‌که‌ی موس‌لمان بون و پیکه‌اتبون له‌خه‌لکانی عه‌ره‌ب و خه‌لکانی ناعه‌ره‌ب (عه‌جه‌م) (ابن‌خردابنه، ١٨٨٩، ص ١٩٩-٢٠٠، ٢٤٤؛ الیعقوبی، ٢٠٠١، ص ٨٣-٨٤) ئه‌م شاره‌په‌یوه‌ندی به‌شانیشینی که‌ره‌جه‌کانه‌وه نییه‌که‌ ئیمه‌باسمان کردوه.

٤- ئه بخازيبه كان:

ئه بخاز ناوی ناوچه و گهلیکه که دهکه ویتته سه ر چپای قبق، هاوسنوری ولاتی ئالان بون، ئه بخازیبه کان گهلیکی ئازا و به هیزبون، له پوری ئاینیه وه مه سیحی بون، ئه وان پاشای تایبته به خویان هه بوه، به لام له کاتی لاوازیان هه ندی کات که وتونه ته ژیر ده سه ولاتی ئالانییه کان یا خود خه زرانیا نیه کان، و له کاتی لاوازیان جزیه یان داوه به موسلمانانی شاری ته فلیس، به لام دواتر شاری ته فلیسیان داگیر کرده (المسعودی، ۲۰۰۵، ۱/۱۵۵؛ الحموی، ۱۹۷۷، ۱/ ۶۴).

تهوهری دوهم: بنه چهی خه زه رکان و دامه زرانندی دهوله ته که یان

١- بنه چه و نه ژادیان

خه زه رکان له پوری ره گه زیه وه تورکن و تورکه کان چه ندین هۆزبون و سه رچاوه کان ئه وان به یه کیک له هۆزه تورکه کان داده نین (المسعودی، د ت، ص ۷۲؛ المروزی، ۱۹۴۲، ص ۱۷-۲۲)، سه رچاوه ئیسلامییه کان بنه چه و سه ره تای سه ره له دانی خه زه رکان ده گه پیننه وه بو یه کیک له کورپه کانی پیغه مبه ر نوح که ناوی (یافت بن نوح) بو، هه ندی له و سه رچاوانه ئاماژه به وه ده که ن (یافت بن نوح) چه ند کورپیکی هه بو و یه کیکیان ناوی (خه زه ر بن یافت) و هه ندیکی دیکه یان ته نها ئاماژه به وه ده که ن بنه چه ی خه زه رکان ده گه پیتته وه بو (یافت بن نوح)، کور و نه وه و شوینکه وتوانی خه زه ر و چه ند کورپیکی دیکه ی (یافت) له ولاتی خه زه ر و ئه رمینیا و ده وروبه ری نیشته جیبون (المسعودی، ۱۹۹۶، ص ۹۱؛ الیعقوبی، ۲۰۱۰، ۱/۲۲۲-۲۲۳؛ الدینوری، ۱۸۸۸، ص ۴) ئه و سه رچاوانه ه یچ به لگه یه کیان نه خستوته رو بو ئه وه ی راستی ئه و زانیاریانه یان بسه لمینن، بو یه شیوازیکی ئه فسانه یی به گێرانه وه کانیا نه وه دیاره و بنه چه ی زۆربه ی گه لانی جیهانیان گه راندوته وه بو کورپه کانی پیغه مبه ر نوح.

٢- سنوری جوگرافیایان:

به شیوه یه کی گشتی له ماوه ی فه رمانزه وایه تیکردنی ئه م ده وله ته دا چه ندین ناوچه و شار و قه لاو گوند که وتونه ته ژیره سه ولاتی، به گویره ی به هیزی و لاوازی ده سه ولاتی ده وله ته که ش ئه و سنوره جوگرافییه ی له ژیره سه ستیدا بوه گورانی به سه رداهاتوه، ولاتی خه زه ر له رۆژه لاتیه وه دیواریک هه بو له نیوان شاخیک و ده ریادا، دواتر ده ریای خه زه ر و به شیک له روبا ری (اتل/قؤلگا) بو، له باشووریه وه ولاتی سه ریر بو، له رۆژئاوایه وه شاخ بو، له باکو ریه وه به رداس و وینده ر بون، ولاتی خه زه ر که وتوته باکو ری ولاتی ئازه ربیجان و ئه رمینیا و ئاران، دیارترین ئه و ناوچه و شار و قه لا و گوندانه ی له ژیره سه ولاتی ده وله ته که دا بون له ولاتی خه زه ر و ده وروبه ری بریتین له: (سمندر، بلنجر، البیضاء، خزان/اتل، خملیج، سوار، صول، طولاس، لوغر، دربند/ باب الابواب، سارکل،...)، (ابن خرداذبه، ۱۸۸۹، ص ۱۲۴؛ مؤلف مجهول، ۱۹۹۹، ص ۱۱۹، ۱۴۳، ۱۲۱؛ المقدسی، ۲۰۰۳، ص ۲۹۹؛ قسطنطین السابع، ۱۹۸۰، ص ۱۴۷)

سه ره تا پایته ختی ده وله تی خه زه ر شاری (سمندر) بو و دواتر شاری (بلنجر) بو، دوا ی ئه مه پایته ختیان گواسته وه بو شاری (اتل/ خزان) که ده که وته سه ر روبا ری (اتل/قؤلگا)، روبا ره که شاری (اتل) ی ده کرد به دو

به شهوه، به شى پوژئاواى به (خزران) ناودهبرا و به شى پوژهه لاتی به (اتل) ناودهبرا، پاشای خه زهر له پوژئاواى شاره كه نيشته جى بو له گه ل سوپا كه ی و به شى پوژهه لاتی ش زورینه ی دانیش توانه كه ی موسلمان بون (المسعودی، د ت، ص ۵۵؛ ابن حوقل، ۱۹۳۸، ص ۳۸۹).

۳- لایه نى ئایینیان:

له پوی ئایینییه وه پاشای خه زهر و زوربه ی شوینکه وتو و کاربه ده ستانی ده ولت له سه ر ئاینی یه هودی بون، گورینی ئاینیشیان له ئاینی فره خوداپه رستی و مه جوسیه وه بو یه هودی ده گه ریته وه بو سه رده می ماوه ی فره مانپه وایه تی خه لیفه (هارون الرشید) (۱۷۰ — ۱۹۳ ک/۷۸۶ — ۸۰۹ ز)، ئەمه ش دواى ئەوه ی یه هودیه کان له لایه ن پاشای پومه وه ده رکران و پویان کرده ولاتی خه زهر و توانیان کاریگه ری له سه ر پاشای خه زهر دابنن و بیکه ن به یه هودی، سه ره پای ئەمه ش مه سیحی و موسلمان و بت په رستیش له ده ولته تی خه زهر ژیاون (المسعودی، ۱۳۸/۲۰۰۵، البکری، ۱۹۹۲، ۱/۴۶۶-۴۶۷).

له پوی نوسینه وه خه زهره کان دواى ئەوه ی ئاینیان گورپی بو یه هودی، به ئەلفبای عبری ده یاننوسینی و ته نانه ت له سه ر دراوه کانیشیان که دوزراونه ته وه به زمانی عبری له سه ریان نوسراوه (ابن الندیم، ۲۰۰۹، ۴۴/۱؛ بهزادی، ۱۳۸۲ ه ش، ص ۵۸).

موسلمانانه کان له هه ندی له شاره کانی ولاتی خه زهر مزگه وت و مه لا و بانگده ر و قوتابخانه ی تایبه ت به خویان هه بو (الگردیزی، ۱۳۶۳ ه ش، ص ۵۸۰ — ۵۸۱) و ژماره ی موسلمانان له شاری (اتل) ی پایته ختی خه زهره کان سه روی ده هه زار که س بوه و سی مزگه وتیان هه بو، مه سیحی و یه هودیه کانیش بونیان هه بو، له گه ل ئەوه ی موسلمانان زورینه بون، به لام پاشا و داروده سه ته که ی یه هودی بون و په وشتی سه رده می بته په رستیان تیدا مابو (الاصطخري، ۱۸۷۰، ص ۲۲۰).

له ولاتی خه زهر تاراده یه ک ئازادی ئاینی و دادپه ره ری هه بوه و هه وت دادوه ر بو چاره سه ره کردنی کیشه کانی خه لک بونیان هه بو، دو دادوه ر تایبه ت بون به خه زهره کان و یه هودی بون و به ته ورات دادوه ریان ده کرد، دو دادوه ریش تایبه ت بون به موسلمانان، دو دادوه ریش تایبه ت بون به مه سیحیه کان، دادوه ریکیش تایبه ت بو به چه ند گروه یکی دیکه ی سه قالیه و روس و بت په رسته کان، به شیک له موسلمانانه کانی ولاتی خه زهر به (اللارسیة)^(۲) ناسرابون و به شیک بون له سوپای خه زهری، به لام ئەم سه ربازه موسلمانانه له گه ل پاشای خه زهر ریکه وتبون که وا له کاتی شه ری نیوان خه زهره کان و موسلمانان بیلایه ن بن و به شدارى نه که ن، به لام دژی نه یارانی دیکه ی خه زهره کان به شداریان له شه ره کاندای کردوه، به شیک دیکه ش له موسلمان له ولاتی خه زهر ده ژیان که به هوی بازرگانی و ئیش و کار و پیشه گه ریه وه پویان له ولاته کردبو و تیندا نيشته جیون (المسعودی، ۱۳۸/۲۰۰۵، ۱-۱۳۹؛ دیورانت، ۱۹۸۸، ج ۳، مج ۴، ص ۲۰۱).

۴- دهرکهوتن و پۆلی سیاسیان

خه زهرهكان په پیرهویان له سیسته می پاشایه تی کردوه و پاشای خه زهره کانیش پینیده و ترا (خاقان) یان (خاقانی گوره) (۳) و خۆی سه رکر دایه تی ولاتی کروه و که سئیکی دیکه ش له خوار پیگه ی خویه وه هه بوه، که بهر پرس بوه له سه رکرایه تی سوپا و بهر پوه بردنی ولات و له کاتی دانیشتن له دهسته راستی خاقانی گوره ی پاشای گوره ی خه زهر دانیشتوه، پاشاکه شیان بۆی هه بوه تاوه کو چل سال فه رمانر ه وایه تی بکات (ابن خرداذبه، ۱۸۸۹، ص ۱۶؛ ابن فضلان، ۱۹۶۰، ص ۱۶۹—۱۷۲)، هه ر کاتیکیش پاشای خه زهر بۆ شه ر و بۆ هه ر جیگایه ک پۆشتبا، ئەوا ده هه زار سه ربازی ئەسپ سواری له گه ل بو به هه مو چه ک و که ره سه ته یه کی جهنگی (الگردیزی، ۱۳۶۳هـ ش، ص ۵۸۱).

به شیوه یه کی دیار و کاریگه ر سه ره تای دهر کهوتنی خه زهره کان ده گه رپته وه بۆ شه ر و مملانیکیان یان له گه ل ده ولته تی ساسانی (۲۲۴ — ۶۳۰ز) و ده ولته تی بیزهنتی (۳۰۵ — ۱۴۵۳ز)، سه رچاوه کان ئاماژه بۆ ئەوه ده که ن له سه رده می فه رمانر ه وایه تی (قوبادی یه که م) (۴۸۸—۵۳۱ز) (۴) پاشای ساسانی خه زهره کان هیرشیان کرده سه ر ناوچه کانی ژێرده سه لاتی ده ولته تی ساسانی و گه یشتنه دینه وهر، قوبادی یه که می پاشای ساسانی سه رکر ده یه کی سه ربازی خۆی به دوا زده هه زار سه ربازه وه بۆ شه ری خه زهره کان نارد و توانی تیکیان بشکیننی و ده ست به سه ر زۆربه ی شار و ناوچه کانی ولاتی ئاران و شیروان و ده ور و به ریدا بگریت، بۆ پاراستنی ئەو ناوچه یه ش له هیرشی تری خه زهره کان چه ندین شار و قه لا و شه ریه ی بهرز و توکه می دروست کرد (البلاذری، ۱۹۸۷، ص ۲۷۳؛ زبیده عطا، د ت، ص ۱۳).

به لام دواتر خه زهره کان بۆ توله کردنه وه ی شکسته کانی پیشویان هاوپه یمانیه تیان له گه ل ده ولته تی بیزهنتی و خودی ئیمپراتوره که یان (هرقل) (فلافیوس أغسطس هرقل) (۶۱۰ - ۶۴۱ز) به سه توه دژی (کیسرا ئەپه رویزی کورپی ئەنوشیروان) (۵۹۰ - ۶۲۸ز) پاشای ده ولته تی ساسانی، ئەوه بو له سالی (۶۲۸ز) خه زهره کان به ۴۰۰۰۰۰ چل هه زار سه ربازه وه به شه داربون له هیرشی هرقل و پۆمه بیزهنتیه کان بۆ سه ر ناوچه کانی ئاران و ئازهر بیجان و ئەرمینیا و توانیان ساسانییه فارسه کانی تیکبشکینن و ده ست به سه ر شار و قه لا و ناوچه که دا بگرن (المنبجی، ۱۹۸۶، ص ۳۷-۳۹؛ د.م. دنلوب، ۱۹۹۰، ص ۵۳ - ۵۵).

ده ولته تی خه زهر به رده وام بوه له فه رمانر ه وایه تیکردن و تاوه کو ناوه راستی سه ده ی چواره می کۆچی / ده یه می زاینی، تاوه کو ئەو کاته ی روسه کان به سه رکر دایه تی میریکیان به ناوی میر (سقیاتوسلاف) (۳۳۴ - ۳۶۰/ک/۹۴۵ - ۹۷۲ز) له نیوان سالانی (۳۵۴ - ۳۵۸/ک/ ۹۶۵ - ۹۶۹ز) هیرشیان کرده سه ر ناوچه کانی ژێر ده سه لاتی ده ولته تی خه زهر و توانیان خه زهره کان تیکبشکینن و هه ریه که له شه ره کانی (سارکل) و (سمندر) و دواتریش پایته ختی ده ولته تی خه زهر که شاری (خزران / اتل) بو داگیربکه ن، له کاتی شه ره کانیشدا تالانکاری و کاولکارییه کی زۆریان له و ناوچانه ئەجامده دا و دانیشتوانی ئەو شار و ناوچانه ش دوچاری ئاواره یی بون، به مشیوه یه روسه کان توانیان کوتایی به ده ولته تی خه زهر بهینن (ابن حوقل، ۱۹۲۸، ص ۳۹۲ - ۳۹۳، ۳۹۷ - ۳۹۸؛

p18,2007,Martin

تهوهري سنيهم: ململاني سهربازي نيوان موسلمانان و خهزهركان سهردهمي خيلافهي نومهوي

سهرهتاي ململاني سهربازي نيوان موسلمانان و دهولهتي خهزه دهگهريتهوه بو ماوهي فهمانرهوايهتي خيلافهي راشيدين (۱۱ - ۴۰/ك/۶۳۲-۶۶۰ز) دواي سهركهوتنه يهك له دواي يهكهكاني سوپاي موسلمانان بهسه ساسانيهكان، خليفهي دوهمي راشيدين (عمر بن خطاب) (۱۳ — ۶۳۴/ك/۲۳ — ۶۶۴ز) له سالي (۲۲/ك/۶۴۲ز) له ماوهي چند ساليكدا سهركردهكاني سوپاي موسلمانان كه سهركردايهتي ئه و بهريه ي شهريان پييدهسپييرا توانيان زوريك له شار و ناوچهكاني نازهربيجان و ئاران دهورو بهري بهشهري و به ناشتي و ريككهوتن دهست بهسهردا بگرن (البلاذري، ۱۹۸۷، ص ۴۵۵-۴۵۸؛ الطبري، ۱۹۷۰، ۴/۱۵۳-۱۵۵).

دواي ئهوه خليفه (عمر بن خطاب) له سالي (۲۲/ك/۶۴۲ز) فهرماني بهچهند سهركردهيهكي سهربازي موسلمانان كرد له نازهربيجان و ناوچهكاني ديكه وهك (سراقه بن عمرو، سلمان بن ربيعه، حبيب بن مسلمة، عبدالرحمن بن ربيعه الباهلي) كه بهخويان و سهربازهكانيانهوه هيرش بكهنه سهري شاري باب الابواب، فهمانرهواي شارهكه له و كاته دا كه سيكي فارس بو بهناوي (شهريزان)، دواي گه مارودراني شارهكه، فهمانرهواي شارهكه و (سراقه بن عمرو) (مردو له ۲۲/ك/۶۴۲ز) فهرمانهدي موسلمانان ريككهوتن و شاري باب الابواب و چهندين ناوچهي ديكه ئهرمينيا و چيبي قيق كهوته ژير دهسهلاتي موسلمانان به ريككهوتن و ههوالي ئهه سهركهوتنه به خليفه راگه ياندره و ئهويش زور دلخوش بو بهوه، بهلام (سراقه بن عمرو) ههري له شاري باب الابواب له سالي (۲۲/ك/۶۴۲ز) مرد و (عبدالرحمن بن ربيعه) جيگهي گرتهوه (الطبري، ۱۹۶۸، ۴/۱۵۵ - ۱۵۷).

سهرهتاي ململاني سهربازي نيوان موسلمانان و خهزهركان دهگهريتهوه بو هيرشهكاني سهركردهي سهربازي موسلمانان (عبدالرحمن بن ربيعه) (مردو له ۳۲/ك/۶۵۲ز) كه به فهرماني خليفه عمر له سالي (۲۲/ك/۶۴۲ز) سهركردايهتي سهربازي سوپاي موسلماناني پيسسپييردا فهرماني پيكره هيرشبكاته سهري شار و ناوچهكاني ولاتي خهزهري و توركهكان هم له سهردهمي خليفه (عمر) و دواتريش له سهردهمي فهمانرهوايهتي خليفه (عثمان بن عفان) (۱۳ — ۶۴۴/ك/۳۶ — ۶۵۶ز) له و هيرشانهشيدا به سهركهوتوي و به دهسكهوتي زورهوه دهگهرايهوه (الطبري، ۱۹۷۰، ۴/۱۵۸).

بهلام كه مي ژماره ي سهربازاني موسلمان و ترس له كوژرانيان واي له خليفه (عثمان بن عفان) كرد كه داواي راوهستاندني چالاكييه سهربازييهكاني ئه و بهريه بكات (ابن الاثير، ۱۹۸۷، ۳/۲۵)، له هه مان كاتيشدا فهرماني به سهركردهي سهربازي (حبيب بن مسلمة) (مردو له ۴۲/ك/۶۶۲ز) كرد به سوپايهكي ههشت هزار سهربازييهوه كه پيكهاتبون له خهلكي جزيره و ولاتي شام بهرهو ئهرمينيا بروت، ئهويش بهريكهوت و له ريگادا روبهروي بهرگرييهكي زورتوندي ئهرمهني و خهزهركان شاري سمندر و هاوپهيمانهكانيان بويهوه، بويه داواي پالپشتي سهربازي له خليفه كرد، خليفه فهرماني كرد به (سعيد بن عاصي) والي كوفه كه سوپايهكي شهش هزار كه له خهلكي كوفه پيكههينيت و سهركردايهتي بداته دهست (سلمان بن ربيعه)، ئهويش فهمانهكه ي جيبه جيكرد و (سلمان بن ربيعه) به سوپايهكه يوه كهوتهري و دواي گهيشتي به (حبيب بن مسلمة) ههردولايان به فهرماني خليفه بهره و ولاتي ئاران و ئهرمينيا روشتن و توانيان چهندين شار و قهلا فتهح

بکهن (البلاذري، ۱۹۸۷، ص ۲۷۷-۲۸۵).

خه زهره كان و خودی خاقانی خه زهر پینان و ابو موسلمانان تیر و شمشیر نایان بریت و نایان کوژیت، چونکه تاوه کوئه و کاته موسلمانان بهردهوام بون له سه رکه وتن و دهسکه وتنی دهسکه وتی زور و کهترین زیانی گیانیسیان هه بو، بویه خه زهره كان بۆسه یان بۆ سه ربازانی موسلمان نایه وه و تیریان گرت به شیک له سه ربازان و سه ربازیکیان کوژرا و ئه وانیش بۆیان رۆن بویه وه که ئه وانیش دهمرن، بویه وره یان به رزبویه وه و تورک و خه زهره كان یه کیان گرت بۆ شه رکرن دژ به موسلمانان (الاندلسی، ۱۹۹۷، مج ۲، ۳۷۰/۲، ۴۲۲؛ د.م. دنلوب، ۱۹۹۰، ص ۹۰).

له سالی (۳۲/ک ۶۵۲ز) سوپای موسلمانان به سه رکرده تی (عبدالرحمن بن ربیعة) هیرشیان کرده سه ر شاری بلنجری خه زهری و بۆ ده ستگرتن به سه ر شاره که ش مه نجه نیق و ئامیری دیکه ی گه مارو دانیان جیگیرکرد، خه زهره كان و تورک و خه لکی شاری بلنجر یه کیانگرت و دژ به سوپای موسلمانان جه نگان، ئه مه ش بوه هۆی تیکشکانی موسلمانان و (عبدالرحمن بن ربیعة) ی سه رکرده شیان کوژرا و لاشه که ی له گۆره پانی جه نگ به جیما و ئه وانه ی مابونه وه پاشه کشه یان کرد و په رته وازه بون (الطبری، ۱۹۷۰، ۴ / ۳۰۴ — ۳۰۵؛ ابن الاثیر، ۱۹۸۷، ۳/۲۶-۲۵)، ئه مه ش دوا ململانیی سه ربازی نیوان موسلمانان خه زهره كان بو له سه رده می خیلافه ی راشیدین.

کاتیکی سه رده می خیلافه ی ئومه وی (۴۱- ۱۳۲/ک ۶۶۱- ۷۴۹ز) ده ستپیده کات قوناغیکی نوی له شه ر و ململانیی سه ربازی نیوان موسلمانان و ده ولته تی خه زهر دیته کایه وه، ولاتی ئارزه ربیجان و ئه رمینیا گرنگی خوی هه بوه بۆ ده ولته تی ئومه وی و له لایه ن خودی خه لیفه (معاویه بن ابی سفیان) (۴۱- ۶۰/ک ۶۶۱- ۶۸۰ز) خه لیفه کانی دوی ئه و والی بۆ دانراوه به لام تاوه کو سه رده می خیلافه ی (عبدالملک بن مروان) (۶۵- ۸۶/ک ۶۸۵- ۷۰۵ز) به ریه ککه وتی راسته وخۆ نه بوه، له و ماوه یه دا موسلمانان خه ریکی چاره سه رکرنی کیشه ناوخوییه کانیان بون نه ده پرژانه سه ر هیرشکرنه سه ر ناوچه کانی ده ره وه و خه زهره کانیش خه ریکی شه رکردن و فراونخوازی بون له به ره ی رۆژئاویان دژی بولغاره کان و چه ندین سه رکه وتنیان له و به ره یه به ده ست هینابو (البلاذري، ۱۹۸۷، ص ۲۸۸؛ د.م. دنلوب، ۱۹۹۰، ص ۹۶-۹۵).

به لام کاتیک (عبدالملک بن مروان) (۶۵- ۸۶/ک ۶۸۵- ۷۰۵ز) ده سه لاتی گرته ده ست هه ستی به گرنگی جه زیره و ئه رمینیا و ئازه بیجان کردبو، بویه (محمد بن مروان) ی برای کرده والی ئه و ناوچانه و ئه رکی شه رکردن له گه ل بیزه نیته کان و خه زهره کانی پیسپارد، ئه و به یه کیک له والیه هه ره به هیزه کانی ئومه وی هه ژمارده کریت (البلاذري، ۱۹۹۶، ۳۳۸/۶؛ السامرائی، ۲۰۱۵، ص ۲۹۲-۲۹۳).

(محمد بن مروان) که ئه رکی والیه یه تی ئه رمینیا و ئازه بیجانی پیسپیرا بو به سوپایه کی زوره وه له گه ل (مسلمة بن عبدالملک) (۶۲- ۱۲۱/ک ۶۸۱- ۷۳۷ز) ی ئاموزای له ولاتی شامه وه که وته ری، سوپایه کی ده هه زار سه ربازیسی پیش خوی نارد بۆ ئه رمینیا بۆ ئه وه ی شه ری خه زهره کان بکات، به لام ئه م سوپایه دوی گه یشتنی به ئه رمینیا زوره یان کوژران و په رته وازه بون، ئه مه ش (محمد بن مروان) ی توره کرد و خوی به سوپایه کی چل هه زار سه ربازییه وه چوه ئه رمینیا و که وته شه رکردن و توانی سه ربه که ویت به سه ر سوپای

دوژمن، دواتر (مسلمة بن عبد الملك) ی برزای به سوپایه که وه نارد بو شاری باب الابواب له سالی (ک/۷۰۷ز) که خه زهره کانی لیبو بو ئه وهی شهریان له گه ل بکات، خه زهره کان زورباش خوین له شاره که دا قایم کرد بو و بهرگریه کی توندیان ده کرد، بویه (مسلمة بن عبد الملك) نهیتوانی بچیته ناوی و بیگریت، چونکه شاره که خاوهن شورهیه کی بهرز و بههیز بو ئه مهش کاری موسلمانانی سهخت کرد بو، دواتر پیاویکی خه زهری هات بو لای (مسلمة بن عبد الملك) و موسلمان بونی خوی راگه یاند و ئه وانیش پاره یان پیدایا، ئه و پیاوه خه زهریه ریگه ی چونه ناو شاره که ی نیشانی موسلماناندا، موسلمانان به ههزار سهربازه وه له شه ودا و به ریگایه کی نهینیدا به چپایه کی دهوری شاره که هه لگه ران و دواتر شو رپونه وه بو دۆله که و گه یشتن به شوره ی شاره که، خه لکی شاره که ی دلنیا بون له وهی هیچ کهس ئه و ریگه نهینیه پینازانی، پیاوه خه زهریه که یه ک یه ک سه ربازانی موسلمانانی له و ریگه نهینیه وه برده ناو شاره که وه، سه ربازانی موسلمان و خه زهره کان که وتنه شه رکردن و له ئه نجامدا خه زهره کان شان و له شاره که هه لاتن، (مسلمة بن عبد الملك) و سوپاکه ی دوا ی دهست گرتن به سه ر شاره که به دهستکه وتیکی زوره وه گه رانه وه بو لای (محمد بن مروان)، به لام جاریکی دیکه خه زهره کان هیرشیان کرده وه سه رشاره که و شاره که که وته وه دهست ئه وان ((الطبري، ۶، ۱۹۷۰/۴۱۱؛ ابن اعثم الكوفي، ۱۹۹۱، ۳۵۲/۶-۳۵۴).

له و کاته دا بیزه نته کان دهستیان به کو کردنه وه ی سوپا کرد بو بو ئه وهی هیرش بکه نه سه ر ولاتی شام، بویه خه لیفه (عبد الملك بن مروان) داوا ی له برا که ی و کوره که ی کرد به خوین و سوپاکه یانه وه بگه رینه وه ولاتی شام، ئه وانیش گه رانه وه (ابن اعثم الكوفي، ۱۹۹۱، ۱۱۰/۷).

له سه رده می خیلافه ی (ولید بن عبد الملك) (۸۶ - ۷۰۵/ک۹۶ - ۷۱۵ز) به دیاریکراوی له سالی (ک/۷۰۷ز) (مسلمة بن عبد الملك) هیرشی کردۆته سه ر تورکه کان (خه زهره کان) تا وه کو گه یشتوه به شاری باب الابواب له ئازهر بیجان و له وی چه ندین شار و قه لای فه تح کردوه (الطبري، ۱۹۷۱، ۴۱۱/۶)، خه زهره کان له و کاته خه ریکی بهر په رچدانه وه ی هیرشی چه ند هیزیکی دیکه بون که هیرشیان هینابوه سه ر ولاته که یان، بویه دوا ی ئه وه خوین ئاماده کرد له نیتوان سالانی (۹۲-۹۳/ک۷۱۰-۷۱۱ز) هیرشیان کرده وه سه ر شاری باب الابواب/ در بند و چه ند ناوچه یه کی دیکه و دهستیان به سه ردا گرتنه وه، به لام ئه مه زوری نه خایاند و جاریکی دیکه (مسلمة بن عبد الملك) دهستی به سه ر شاره که دا گرتنه وه و هیرشی کرده وه سه ر ولاتی خه زهر (رضا، ۱۳۸۰ه ش، ص ۴۱۰). کاتیکیش (عمر بن عبدالعزيز) (۹۹ - ۷۱۷/ک۱۰۱ - ۷۲۰ز) بو به خه لیفه، له سالی (ک/۷۱۷ز) جاریکی دیکه خه زهره کان هیرشیان کرده وه سه ر ئه رمینیا و ئازهر بیجان و ژماره یه کی زور له خه لکانی موسلمان کوژران، خه لیفه (عبد العزيز بن حاتم النعمان الباهلی) کرده والی ئه رمینیا و ئازهر بیجان، ئه ویش هیرشی کرده سه ر خه زهر و تورکه کان و ژماره یه کی زوری لیکوشتن و نزیکه ی په نجا که سیشی لیبه دیل گرتن و هینانی بو لای خه لیفه، دواتر خه لیفه که سیکی دیکه ی به ناوی (عدی بن عدی) کرده والی ئه رمینیا (خیاط، ۱۹۸۵، ص ۳۱۶؛ الذهبي، ۱۹۹۰، ۲۷۲/۶).

خه لیفه (عمر بن عبدالعزيز) چاوی به و دیلانیه ی خه زهره کان که وتوه و گفوتوگی له گه ل کردون، به یه کی که له و دیلانیه ی خه زهری وتوه دهتکوژین، ئه ویش به خه لیفه ی وتوه به کوشتنی من هیچ له ژماره ی خه زهره کان

که م ناکات، ئه ویش دیله که ی کوشتوه، بیجگه له و دیله خهلیفه (عمر بن عبدالعزیز) هیچ دیلیکی دیکه ی له ماوه ی فرمانروایه تی خۆیدا نه کوشتوه (مالک بن انس، ۱۹۹۴، ۵۰۳/۱؛ ابن سلام، ۱۹۸۹، ۱ / ۲۱۹).

ململانی سهربازی نیوان موسلمانان و خه زهره کان له سه رده می خه لافه تی (یزید بن عبدالملک) (۱۰۱ — ۱۰۵/ک / ۷۲۰ — ۷۲۴) به رده وام بو و موسلمانان ده ستیان به هیرشکردنه سه ر ولاتی خه زهر کرده وه، له سالی (۱۰۴/ک / ۷۲۳ز) موسلمانان به سه ر کردایه تی (ثبیت بن النهرا نی) هیرشیان کرده سه ر ولاتی خه زهر، خه زهره کانیش سه ر بازیکی زوریان کۆ کرده وه له هۆز و نه ته وه تورکه کانی هاوپه یمانیان، هه ردولا له شوینیک به ناوی (مرج الحجاره) (۵) هیرشیان کره سه ر یه کتری و شه ریکی توند و به هیز له نیوانیانادا پرویدا، له ئه نجامی شه ره که دا موسلمانان زۆر به خراپ تیکشکان و ژماره یه کی زۆر له سه ربازانیان کۆژرا و سه ربازگه و که لوپه له کانیان که وتنه ده ست خه زهره کان، ئه وانه شی مابونه وه له گه ل (ثبیت بن النهرا نی) رایانکرد و گه رانه وه لای خه لیفه له ولاتی شام، ئه م سه رکه وتنه ی خه زهره کان بوه هۆی به رزبونه وه ی وره یان و هه ولدانیان بۆ کۆکردنه وه ی سهربازی زیاتر به ئامانجی داگیرکرنی شارو ناوچه کانی ژیره سه لاتی موسلمانان له ناوچه که دا (ابن الاثیر، ۱۹۸۷، ۳۶۰/۴ - ۳۶۱).

دوای ئه م شکسته ی موسلمانان له سالی (۱۰۴/ک / ۷۲۳ز) (جراح بن عبدالله الحکمی) له لایه ن خه لیفه (یزید بن عبدالملک) ه وه کرایه والی ئه رمینیا و به سوپایه کی زۆره وه به ره و ئه وی که وته ری، (جراح) به سوپاکه یه وه گه یشه شاری بردعه و بۆ ماوه یه ک له وی مایه وه، خه زهره کان هه والی هاتنی ئه ویان بیست و کشانه وه بۆ شاری باب الابواب، دوای چه ند پۆژیک (جراح) به سوپاکه یه وه به ره و شاری باب الابواب بۆ شه رکردن له گه ل خه زهره کان رۆیی، له وکاته دا خه زه کان له شاری باب الابواب کشانه وه و پرویان کرده وه ولاتی خۆیان، موسلمانان به بی شه ر ده ستیان به سه ر شاره که دا گرت، (جراح) و سوپاکه ی به رده وام بون له هیرشکردن و سه رکه وتن به سه ر خه زهره کان، کوری خاقانی خه زهر که ناوی (نارستیک بن خاقان) بو به چل هه زار سه ربازه وه له سه ر روبراری الران هیرشی کرده سه ر موسلمانان که ژماره یان بیست و پینچ هه زار که س بو، له شه ره دا (جراح) و سوپای موسلمانان سه رکه وتن و خه زهره کان تیکشکان و ژماره کی زۆر له سه ربازانیان کۆژران، و موسلمانان دوایان که وتن و چه ند شارو قه لایه کی دیکه ی خه زهره کانیان گرت (ابن اعثم الکوفی، ۱۹۹۱، ۲۳۵/۸ - ۲۳۶؛ ابن الاثیر، ۱۹۸۷، ۳۶۱/۴).

دوای ئه م سه رکه وتنه هه ر له سالی (۱۰۴/ک / ۷۲۳ز) (جراح) و سوپاکه ی گه مارۆی شاری بلنجریدا، ئه و شاره ی خه زهره کان خاوه ن شوره یه کی به هیزبو، دوای شه ریکی به هیز و کوشتاریکی زۆر له هه ردولا (جراح) و موسلمانان چونه ناو شاره که وه و ده ستیان به سه ر داگرت، فه رمانده ی شاره که و خه زهره کانیش رایانکرد، پاره و ده سه که وتیکی زۆریشیان چنگکه وت که خه زه کان له دوای خۆیان به جییان هیشتبو، دواتر (جراح) له گه ل فه رمانده ی راکردوی بلنجر ریکه وت و مال و مندا ل و سه روه ت و سامان و قه لاکانی پیداره وه به مه رجه ی پالپشته ی موسلمانان بکات و له جموجۆلی نه یارانی موسلمانان و بیباوه ران له ناوچه که ئاگاداریان بکاته وه، هه روه ها هه والی ئه م سه رکه وتنه ش به خه لیفه گه یه نرا و (جراح) یش بۆ زیاتر فراوانخوازی و روه روه بونه وه ی دوژمنان داوای پالپشته ی سهربازی له خه لیفه کرد، (خیاط، ۱۹۸۵، ص ۳۲۹ — ۳۳۰؛ ابن الاثیر، ۱۹۸۷، ۳۶۱/۴ —

دوای ئه وهی (هشام بن عبدالملک) (۱۰۵ - ۱۲۵/ک / ۷۲۴- ۷۴۳ز) بوه خهلیفه، (جراح) له سالی (۱۰۶/ک / ۷۲۵ز) بهردهوام بو له هیرشکردنه سهر زهوی خه زهرهکان و جزیهی به سهر چند ناوچهیهکی دیکه دا سهپاند، به لام خهلیفه له سالی (۱۰۷/ک / ۷۲۶ز) (جراح) لادا و (مسلمة بن عبدالملک) ی برای کرده والی ئه رمینیا و نازهریبجان، ئه ویش فهرمانی به (الحارث بن عمرو الطائی) کرد بچیت بو ئه رمینیا و نازهریبجان (الازدی، ۲۰۰۶، ۱/۸۵، ۱۸۷، ۱۸۹)

جاریکی دیکه له سالی (۱۰۸/ک / ۷۲۷ز) کوری پاشای خه زهر (مارتیک بن خاقان) هیرشی کرده سهر نازهریبجان و گه ماروی شاری ورشان یدا و مهنجهنیق بارانی کرد، (الحارث بن عمرو الطائی) بو روبه پوبونه وهی خه زهرهکان روی کرده شارهکه و ههردولا که وتته شه پرکردن، له شه رهکه دا ژمارهیهکی زور سهرباز له ههردولا کوژران و خه زهرهکان تیکشکان، به لام (الحارث بن عمرو الطائی) له شه رهکه دا کوژرا (خیاط، ۱۹۸۵، ص ۳۳۸؛ ابن عساکر، ۱۹۹۵، ۱۱/۴۵۷).

(مسلمة بن عبدالملک) دوای گهیشتنی به ئه رمینیا له سالی (۱۱۰/ک / ۷۲۹ز) به دوای سوپای خه زهر کهوت و چهنین شار و ناوچهی فهتکرد، سه رهتا به ریکه وتن دهستی به سهر خیزاندا گرت و پاشایانی چیاکان هاتنه لای و ملکه چی خویانیان بو دهربری. دواتر هیرشی کرده سهر شار و قه لای باب الابواب که له و کاته دا هه زار مالی خه زهری تیدا نیشه ته جیبون، ئه و قه لایه ی ماله کانی تیدابون به ردارانی کردن و دواتر له شه ودا خه زهرهکان هه لاتن و قه لاکه یان چولکرد و موسلمانان دهستیان به سهر شاره که دا گرت، (مسلمة بن عبدالملک) چوارده هه زار که سی ولاتی شامی له شاره که دا نیشه ته جیکرد، به رده و امیش بو له شه پرکردن دژ به خه زهرهکان تا وه کو ئه و کاته ی له سالی (۱۱۱/ک //) له لایه ن خهلیفه (هشام بن عبدالملک) ی برایه وه له والیایه تی لادرا و بو جاری دوهم (جراح بن عبدالله الحکمی) کرایه وه والی نازهریبجان و ئه رمینیا (خیاط، ۱۹۸۵، ص ۳۳۹ — ۳۴۱؛ البلاذری، ۱۹۸۷، ص ۲۹۰ - ۲۹۱).

خهلیفه فهرمانی به (جراح) کرد هیرش بکاته سهر خه زهرهکان و به لئینیشی پیندا له سه ربازانی ولاتی شام پالپشتی سه ربازیشی بو بنیرئ، بویه ئه و به رده و ام بو له هیرشکردنه سهر خه زهرهکان و دهستی به سهر چهنین شار و قه لای گوندی دیکه دا گرت، دوای ئه وه (جراح) گه رایه وه بو نازهریبجان و له شاری ئه رده بیل وه سوپای بو شه پرکردن و ناوچه کانی دیکه ده نارد، خه زهرهکان به ئامانجی له ناوبرنی ته و اوته ی (جراح) و سوپاکه ی دهستیان به کوکرنه وهی سوپاکرد، خودی خاقانی پاشای خه زهر نامه ی بو هاوپه یمانه کانی نوسی و داوای سه ربازی لیکردن، ئه وانیش سه ربازیان بو نارد، سه رکرده یه تی سوپاکه ش درا به (نارستیک بن خاقان)، و به ره و نازهریبجان که وته ری، له ریگا چهنین شار و قه لای گوند که وته به ر شالای خه زهرهکان و دهستیان کرد به کوشتنی موسلمانان و تالانکردن و سوتاندنی خانو و مال و که لوپه له کانیان، دواتر به ره و ئه رده بیل و بو شه ری (جراح) به ریکه وتن، (جراح) هه والی ئه و هیرشه ی خه زهرهکانی به خهلیفه گه یاند و داوای هاوکاری و پالپشتی سه ربازی لیکرد، بوخوشی بو شه ری خه زهرهکان چوه دهره وهی شار و له سالی (۱۱۲/ک / ۷۳۰ز) له نزیک شاخی سبلان شه ر له نیوانیاندا رویدا، له ئه نجامدا سوپای موسلمانان تیکشکا و زوربه یان کوژران

و(جراح) ی سهرکرده‌شیان کوژرا و سهری لیترایه‌وه و هه‌مو ژن و مندال و سهرهوت و سامانیشتی که‌وته ده‌ست خه‌زه‌ره‌کان (ابن اعثم الکوفی، ۱۹۹۱، ۲۴۰/۸ - ۲۴۱؛ ابن الجوزی، ۱۹۹۲، ۱۵۳/۷).

دوای ئەم پوداوه خه‌زه‌ره‌کان به‌سه‌ر ئازهریبجاندا زالبون و دوای گه‌مارۆ و شه‌پێکی زۆر له‌گه‌ل خه‌لکی شاره‌که ئه‌رده‌بیلیان گرت و کوشتار و تالانیه‌کی زۆریان ئه‌نجامدا، خه‌لیفه (هشام بن عبدالملک) دوای بیستنی ئه‌و هه‌واله (سعید بن عمرو الحرشی) کرده والی ئه‌رمینیا و ئازهریبجان و ناردی بۆ شه‌پکردن دژ به خه‌زه‌ره‌کان، ئه‌ویش به‌ره‌و ئه‌وی به‌پیکه‌وت، له‌و کاته‌دا خه‌زه‌ره‌کان گه‌مارۆی شاری ورتانیان دابو له ئازهریبجان، دوای زانینی هه‌والی هاتنی سوپای موسلمانان خه‌زه‌ره‌کان له شاره‌که کشانه‌وه، (سعید بن عمرو الحرشی) هیرشی کرده سه‌ر خه‌زه‌ره‌کان و له چه‌ند شه‌پێکی یه‌ک له دواییه‌کدا توانی تیکیان بشکینێ و شاره‌کانی ئه‌رده‌بیل و باجروان و بیلقان و چه‌ندین ناوچه‌ی دیکه و دیله‌کانی موسلمانانی له‌ده‌ست خه‌زه‌ره‌کان پزگارکرد، ژماره‌یه‌کی زۆریش له سه‌ربازانی خه‌زه‌ر کوژران و هه‌والی ئەم سه‌هرکه‌وتنه‌شی به خه‌لیفه راگه‌یاند (خیاط، ۱۹۸۵، ص ۳۴۲-۲۴۳؛ النویری، ۲۰۰۴، ۲۵۱/۲۱ - ۲۵۳).

له سالی (۱۱۳ک/۷۳۱ز) (سعید بن عمرو الحرشی) له‌لایه‌ن خه‌لیفه‌وه له والیایه‌تی لادرا و (مسلمة بن عبدالملک) بۆ جاری دوهم کرایه‌وه والی ئه‌رمینیا و ئازهریبجان (خیاط، ۱۹۸۵، ص ۳۴۴)، (مسلمة بن عبدالملک) به سوپایه‌که‌وه به‌ره‌و شه‌پکردن له‌گه‌ل خه‌زه‌ره‌کان پۆی، ئه‌و توانی سوپای خه‌زه‌ره‌کان تیکبشکینیت ژماره‌یه‌کی زۆری لیکوشتن و به‌دیگرتن، و ده‌ستی به‌سه‌ر چه‌ندین شار و قه‌لادا گرت، ماوه‌کیش له شاری باب الابواب مایه‌وه، هه‌ندی له تورکه‌کانیش بۆ ئه‌وه‌ی نه‌که‌ونه ده‌ست موسلمانان ئاگریان له خۆیان به‌رده‌دا، له‌و شه‌ره‌انه‌ی نیوان موسلمانان و خه‌زه‌ره‌کان له‌و سالا‌دا کورپی خاقانی خه‌زه‌ر کوژراوه (الطبری، ۱۹۷۱، ۸۸/۷؛ المنبجی، ۱۹۸۶، ص ۹۰؛ ابن الاثیر، ۱۹۸۷، ۴/۴۰۳)، چه‌ند سه‌هرچاوه‌یه‌کی دیکه ئاماژه به کوژرانی خودی خاقانی خه‌زه‌ر ده‌که‌ن به‌ده‌ستی سوپای موسلمان له هه‌مان سالا (ابن قتیبه، د ت، ۳۶۵؛ مؤلف مجهول، ۱۸۷۱، ۹۰/۳).

له‌و کاته‌دا موسلمانان چه‌ندین هیرشی یه‌ک له دوای یه‌کیان ده‌کرده سه‌ر هه‌ریه‌که له خه‌زه‌ره‌کان و ئیمپراتۆریه‌تی بیزه‌نتی، بۆیه هه‌ردولایان بۆ پوبه‌روبوونه‌وه‌ی موسلمان بونه هاوپه‌یمانی یه‌کتیری و هاوسه‌رگیریه‌کی سیاسیشیان ئه‌نجامدا، ئیمپراتۆی بیزه‌نتی (لیوی سییه‌م الایسوری) (۷۱۷-۷۴۱ز) کچی پاشای خه‌زه‌ری هینا بۆ (قسطنطین ی پینجه‌م) (۷۴۱ - ۷۷۵ز) (عمران، ۲۰۰۰، ص ۹۵ - ۹۶؛ عوض، ۲۰۰۷، ص ۲۱۳).

دوای سه‌هرکه‌وتنه‌کانی سوپای موسلمانان و گه‌ره‌انه‌وه‌یان، خه‌لیفه (هشام بن عبدالملک) له سالی (۱۱۴ک/۷۳۲ز) (مسلمة بن عبدالملک) ی برای له والیایه‌تی لادا و (مروان بن محمد) ی کورپه‌مامی کرده والی جه‌زیره و ئه‌رمینیا و ئازهریبجان (ابن الاثیر، ۱۹۸۷، ۴/۴۰۶)، ئه‌ویش به سه‌د و بیست هه‌زار سه‌ره‌بازی خه‌لکی شام جه‌زیره و خۆبه‌خش به‌ره‌و ئه‌رمینیا که‌وته‌پۆ و له نزیک شاری بردعه جیگیربو، له ئه‌رمینیا چه‌ندین قه‌لا و شار و ناوچه‌ی فه‌تخ کرد و ده‌سه‌لاتدارانی ناموسلمانی ناوچه‌که‌ی ملکه‌چی خۆی کرد، پاشان چوه ناو ولاتی خه‌زه‌ره‌وه له ناوچه‌ی باب اللان، پاشایانی ناوچه‌چییاییه‌کانی ده‌وروبه‌ری ملکه‌چی خۆیان بۆ ده‌ربری (ابن جعفر، ۱۹۸۱، ص ۳۳۲؛ النویری، ۲۰۰۴، ۲۵۶/۲۱).

(مروان بن محمد) له سالانی (۱۱۷- ۱۱۸ ک/ ۷۳۵-۷۳۶ز) سى سوپای بو سى قه لای چىای قبق و ناوچهى اللان نارد و توانى دونيان به سهردابگریت و سیه میشیان که هی که سیک بو به ناوی (تومان شاه) ملکه چى خوی بو ئه و راگه یاند و له سهر کاره که هی هیشترايه وه، ههروه ها قه لایه کی دیکه ش که هی (ورتنس) بو له لایه ن سوپای موسلمانانه وه هیرشی کرایه سهر و ئه ویش له قه لاکه ی رایکرد و چوه لای خه زهره کان، به لام خه لکی (خمرین) کوشتیان و سهره که یان راده ستی (مروان بن محمد) کرد، ئه ویش له سهر قه لاکه ی خوی هه لیواسی و قه لاکه ش ده ستی به سهر دا گیرا (خیاط، ۱۹۸۵، ص ۳۴۸).

(مروان بن محمد) ویستی کاتی پیویست به ده سته یینیت بو خو ئاماده کرن و کوکردنه وه ی سهر بازی زیاتر و فیل له پاشای خه زهر بکات، بو ئه و مه به سته له ریگه ی نیرراویکه وه داوای ئاشتی و ریکه و تنی له خه زهره کان کرد و پییراگه یاندن که هیرش ناکاته سهر و لاته که یان، پاشای خه زهریش به وه رازی بو و بو قسه رکردن له سهر چونیته ی ریکه و تن نیراویکی نارد له لای (مروان بن محمد)، به لام وه لامدانه وه ی ئه و نیرراوه له لایه ن موسلمانانه وه دواخرا و هیترانه وه، داوی ئاماده بون بو جهنگ (مروان بن محمد) به نوینه ره کانی راگه یاند که ئاشتی ناکات و هیرش ده کاته سهر خه زهره کان و ئه وانیش ئه وه یان به پاشاکه یان راگه یاند، بویه خه زهره کان خو یان بو شه ره که ئاماده نه کردبو و پاشای خه زهریش داوی راویژ له گه ل داروده سته که ی بریاری کشانه وه یدا، (مروان بن محمد) یش هیرشی کرده سهر و لاتی خه زهر و خه لکیکی زوری کوشت و ده سته که و تیکی زوریشی ده ست که وت (ابن الاثیر، ۱۹۸۷، ۴/ ۴۰۶ - ۴۰۷).

له سالی (۱۱۹ ک/ ۷۳۶ز) (مروان بن محمد) له هیرشه کانی به رده وام بو بو سهر و لاتی خه زهر له ئه رمینیا، له هیرشه که شی به شاری بلنجر و سمندر دا رویی تاوه کو گه یشته به بیضاء که خاقانی خه زهری لیبو، خاقان شاره که ی جیه یشته و هه لات (خیاط، ۱۹۸۵، ص ۳۴۹؛ ابن تغری، ۱۹۹۲، ۱/ ۳۶۲).

داوی ئه م شکسته یه که له داوی یه کانه ی خاقانی خه زهر که هه زار سهر بازی کوژران و به دیل گیران به رانه بر به موسلمانان و خوشی هه لات بو چیاکان، نیرراو له نیوان (مروان بن محمد) و خاقانی خه زهر ئالوگوپرکراوه، دواچار (مروان بن محمد) به خاقانی خه زهری راگه یاند یان ده بیت موسلمانیت یان جهنگی له گه لدا ده کات، خاقانی خه زهریش موسلمان بونی خوی راگه یاند و (مروان بن محمد) یش مولک و ده سه لاته که ی بو گیرایه وه و چه ند که سیکی شاره زاشی بو فیرکردن و گه یاندنی ئاینی ئیسلام بو ناردن (ابن جعفر، ۱۹۸۱، ص ۳۳۲؛ ابن اعثم الکوفی، ۱۹۹۱، ۸/ ۲۶۲ — ۲۶۳)، به لام ئه م موسلمانبونه ی به ناچاری و هه ر به روکه شی بوه و دواتر هه ر له سالی (۱۲۰ ک/ ۷۳۷ز) له ئاینی ئیسلام هه لگه رایه وه و بو به یه هودی (کیستلر، ۱۹۹۱، ص ۶۶).

له سالی (۱۲۱ ک/ ۷۳۸ز) (مروان بن محمد) هیرشی کرده سهر چه ندین شانشین و شار و قه لای دوژمنان له و لاتی ئه رمینیا و ئازهر بیجان و توانی سهر که و تنی گه وره به سهر ئه واندا به ده سته یینیت و ملکه چ و گویرایه لی خو یان بکات و ناچار یان بکات باج و پارهی پییده ن (الازدی، ۲۰۰۶، ۱/ ۲۱۸؛ البلاذری، ۱۹۸۷، ص ۲۹۲). له داوی ئه م ساله وه سهر چاوه کانی هیچ جو ره ئامازه یه که به بونی مملانیی سهر بازی له نیوان موسلمانان و خه زهره کان ناکه ن له سهر ده می ئومه ویدا.

تهوهری چوارهم: مملانیی سهربازی نیوان موسلمانان و خه زهرهکان له سهردهمی خیلافهی عباسی

خیلافهی عباسی (۱۳۲ — ۷۴۹/ک/۶۵۶ — ۱۲۵۸ز) دواى پوخانی دهسهلاتی ئومهوی دامهزراوه، عهباسیهکان بنه مالهیهکی دیکه ی عه ره ب بون و خویمان دهگه پرانده وه بۆ (عباس بن عبدالطلب) ی مامی پیغه مبهری ئیسلام (محمد) (د خ)، ئه وان دواى بانگه شه و خوړیکه خستن و کوکردنه وه ی سه ر باز دژ به ئومه و بییه کان دواى چه ندین شه ر سوپای ئومه و بییه کانیا ن تیکشکاند و له سالی (۱۳۲/ک/۷۴۹ز) دوا خه لیفهی ئومه و ی (مروان بن محمد) یان کوشت و خویمان دهسه لاتیا ن گرته ده ست، یه که م خه لیفه شیان ناوی (ابی العباس عبدالله السفاح) (۱۳۲ — ۷۴۹/ک/۱۳۶ — ۷۵۴ز) بو، پۆستی خیلافه ش به در یژایی ماوه ی فه رمانه وایه تیا ن له هه ر له دهستی ئەم بنه ماله یه دا مایه وه (ابن الاثیر، ۱۹۸۷، ۷۵-۶۳/۵؛ فوزی، ۲۰۰۹، ج ۱/۲۸-۳۸۳).

سه ره تایی مملانیی سه ر بازی له نیوان موسلمانان و خه زهره کان له سه رده می خیلافهی عباسی دهگه پریته وه بۆ سه رده می فه رمانه واتی خه لیفه (ابو جعفر المنصور) (۱۳۶ — ۱۵۸/ک/۷۵۴-۷۷۵ز)، خه لیفه (یزید بن اسید السلمي) کرده والی ئه رمینیا و ئازهر بیجان و ناردی بۆ ئه وئ، دواى ماوه یه که نامه ی بۆ نارد و فه رمانی پیگرد که هاوسه رگیری له گه ل خه زهره کان ئه نجامبدا ت (البلاذري، ۱۹۸۷، ص ۲۹۵)، ئامانجی خه لیفه له و فه رمانه بۆ پاراستنی ناوچه که بو له هیرشی خه زهره کان و هاوسه رگیریه که سیاسی بو، (یزید بن اسید السلمي) گوپرایه لی خو ی بۆ داوا ی خه لیفه ده ربهری و نیرراویکی نارد بۆ لای خه زهره کان و داوا ی هاوسه رگیری کچی خاقانی خه زهری کرد، خاقانی خه زهر به داواکه ی رازی بو و کچه که ی خو ی که ناوی (خاتون) بو به که لوپه ل و خزمه تکاریکی زوره وه بۆ (یزید بن اسید السلمي) نارد و گه یشتن به شاری بردعه و هه رولا به یه که گه یشتن، ئەم هاوسه رگیریه دو سال و چوار مانگی خایاندوه و دو مندالیان بو و هه ردوکیان مردن، دواتر (خاتون) ی کچی خاقانیش مرد، ئەم مردنه (یزید بن اسید السلمي) زور خه مبار کردوه (ابن اعثم الکوفي، ۱۹۹۱، ۳۶۴/۸؛ البلاذري، ۱۹۹۶، ۳۱۷/۱۳؛ بارتولد، ۱۳۵۸هـ ش، ص ۳۴۱).

ئهمه ش بوه هو ی ئه وه ی خه زهره کان سوپایه کی گه و ره به سه رکر دایه تی پاشاکه یان (رأس طرخان) ئاماده بکه ن و هیرش بکه نه سه ر (یزید بن اسید السلمي) و موسلمانان له ئه رمینیا و سه رکه و تن به سه ریاندا، (یزید بن اسید السلمي) هه والی هیرشه که و تیکشکانیا ن به خه لیفه راگه یاند، خه لیفه ش دهه زار سه ر بازی به سه رکر دایه تی (جبریل بن یحی البجلي) بۆ نارد، (یزید بن اسید السلمي) و (جبریل بن یحی البجلي) به سوپاکه یانه وه روه پرو ی سوپای خه زه ربونه وه، به لام تیکشکان و ژماره یه که له موسلمانان کوژران، ئەمه ش ناچار یکردن بکشینه وه، کاتی که خه لیفه به مه ی زانی هه وت هه زار له زیندانیان ئازاد کرد و له گه ل خه لکیکی زوری دیکه دا ناردنی بۆ روه پرو بونه وه ی ئەم خه زه رانه ی که هاتبونه ولاتی موسلمانانه وه و شه پرکردن له گه لیان در یژه ی هه بو (اليعقوبي، ۲۰۱۰، ۳۰۹/۲-۳۱۰).

هه روه ها له سالی (۱۴۵/ک/۷۶۲ز) تورک و خه زهره کان هیرشیان کره سه ر شاری باب الابواب و ده و روه ی و ژماره یه کی زور له موسلمانانیا ن کوشت (الطبري، ۱۹۷۱، ۶۴۹/۷) که به په نجا هه زار که س مه زنده ده کریت و ده ستیشیا ن به سه ر پاره و مه رومالا تیا ندا گیرا و تالانکرا (المنبجي، ۱۹۸۶، ص ۱۲۷).

جاریکی دیکه له سه رده می خه لیفایه تی (هارون الرشيد) (۱۷۰ — ۱۹۳/ک/۷۸۶ — ۸۰۹ز) و له سالی (۱۸۳/ک/

۷۹۹) خه زهره کان هیرشیان کرده وه سهر ئه رمینیا و ئازهر بیجان و شاری باب الابواب و خه لکیکی زوری موسلمان و ناموسلمانان کوشت و به دیلگرت (الازدی، ۲۰۰۶، ۵۲۳/۱ - ۵۲۴؛ ابن العبري، ۱۹۹۷، ص ۱۱۴؛ السیوطی، ۲۰۱۳، ص ۶۱)، سه بارهت به هوکاری ئه م هیرشه ی خه زهره کان سه رچاوه کان ئاماژه به وه ده کن که له سالی (۱۸۲/ک/۷۹۸ز) (الفضل بن یحی البرمکی) هاوسه رگیری له گه ل کچی خاقانی خه زهر کرد و کچه که ی خاقان له گه ل خزمه تکاره کانی به ریکه وتون، به لام به ره وه ی هه ردولا به یه کبگه ن کچی خاقانی خه زهر له ریگادا و له شاری برده به کتوپری مرد و به خاقانیش و ترا که ئه وخنکینراوه له لایه ن موسلمانانه وه و به وه هویه وه مردوه، ئه مه ش بوته هوی ئه وه ی خاقان تورهبیت و له سالی داهاتودا به سوپایه کی گه وره وه و توندی هیرش بکاته سهر موسلمانان (المقدسی، د ت، ۱۰۳/۶؛ الیمنی، ۱۹۹۷، ۳۰۴/۱؛ جمال الدین الازدی، ۱۹۹۹، ۳۲۶/۲).

به لام هه ندی سه رچاوه ی دیکه ئاماژه بو ئه وه ده کن هوکاری راسته قینه ی هیرشی خه زهره کان له سالی (۱۸۳/ک/۷۹۹ز) بو سهر موسلمانان له ئه رمینیا و ئازهر بیجان و شکسته یانی موسلمانان و کوژان و به دیلگیران و سوتانی شارو گونده کانیان ده گه رپته وه بو بونی کیشه و ململانی ناوخوی سه رکرده کانی موسلمانان و په نابردنیان بو خه زهره کان و به کارهینانیان بو یه کلارده وه ی ململانیکیانان، دوا ی ئه وه ی له لایه ن خه لیفه (هارون الرشید) وه (سعید بن المسلم بن قتیبه الباهلی) کرایه والی ئه رمینیا و ئازهر بیجان، له و کاته دا که سیک به ناوی (النجم بن الهاشم) فه رمانه وای شاری باب الابواب بو، (سعید بن المسلم) ئه و ی له سه ر کارلادا و (نصر بن عنان) ی له جیگا دانا، دوا ی ماوه یه ک داوای خه راجی له خه لکی شاره که کرد، خه لکی شاریش ئه وه یان ره تکرده وه که خه راج بدن و به فه رمانه وای شاره که یان وت شاره که مان شاریکی سهر سنوره و به رده وام له ژیر هه ره شه و هیرشی خه زهر و دوژماندایه و هیچ کاتیک خه راجمان لیوه رنه گیراوه، به لام ئه و جه ختی له وه کرده وه پیوسته خه راج بدن، خه لکی شاریش چونه لای کوری فه رمانه وای له سه ر کارلادراوی شاره که که ناوی (حیون بن النجم بن الهاشم) بو، ئه ویش پالپشتی خه لکی شاره که ی کرد و هیرشی کرده سهر خه راج وه رگره که و چه ندکه سیکی له پاسه وانه کانی کوشت، ئه م کاره بو هوی ئه وه ی (النجم بن الهاشم) له لایه ن (سعید بن المسلم) وه ده سنگیربکریت و له شاری برده زیندانی کرد، و دواتر (النجم بن الهاشم) ی کوشت (ابن اعثم الکوفی، ۱۹۹۱، ۳۸۲ / ۸ - ۳۸۳؛ الیعقوبی، ۲۰۱۰، ۳۷۷/۲).

ئه مه ش بو هوی ئه وه ی (حیون بن النجم بن الهاشم) ده ست به سه ر شاری باب الابواب دا بگریت و فه رمانه وای شاره که شی کوشت، بو روبه روبونه وه ی (سعید بن المسلم) ییش داوای هاوکاری سه ربازی له پاشای خه زهره کان کرد (الیعقوبی، ۲۰۱۰، ۳۷۷/۲؛ Frye, R.N: 4/244.2007).

پاشای خه زهره کانیان به ده م داواکه یه وه چو و به سوپایه کی زوره وه بو یارمه تیدانی رو یی بو شاری باب الابواب، هه ردولا هیرشیان کرده سهر سوپای (سعید بن المسلم) و توانیان تیکیشکینن و ناچاریان کرد که رابکات، دوا ی ئه وه خه زهره کان ده ستیان کرد به کوشتن و به دیلکردن و تالانکردن موسلمانان و شار و گونده کانیان ده سوتاند، دوا ی ئه وه ی هه والی ئه م هیرشه ی خه زهره کان به خه لیفه گه یشته هه ستا به له سه ر کارلادانی (سعید بن المسلم) و (یزید بن مزید) ی کرده والی ئه رمینیا و ئازهر بیجان و به سوپایه که وه به ره و ئه و ی به ری کرد، به لام کاتیک گه یشته ناوچه که خه زهره کان به ده سته وت و تالانیه وه ئه و ییان جیه یشته و به ره و

ولاتی خویان گه رابونه وه، ئەم هیرشەیی خەزەرەکان هەفتا رۆژی خایاندوه (مسکویه، ۲۰۰۳، ۲۲۶/۳؛ ابن کثیر، ۱۳، ۱۹۹۸/۶۲۲). دواى ئەم رۆداوه سەرچاوهکان بۆ ماوهی نزیک بە سەد سال هێچ ئاماژەیهک بە مەملانیی و جموجۆلی سەربازی نیوان موسلمانان و خەزەرەکان ناکەن.

جاریکی دیکه و دواى نزیک بە سەدسال سەرچاوهکان ئاماژە بە مەملانیی سەربازی لە نیوان موسلمانان و خەزەرەکان دەکەنەوه و ئاماژە بەوه دەدەن خەزەرەکان لە سالی (۲۸۸/ک/۹۱۰ز) بە سەرکرایەتی پاشاکەیان (کیسا بن بلجان)ی خەزەرەیی هیرشیان کردەوه سەر شاری باب الابواب، (محمد بن هاشم)ی فەرمانرەوای شارەکه و خەلکی شارەکه رۆبه‌رۆی خەزەرەکان بونه‌وه و توانیان تیکیان بشکێنن (مؤلف مجهول، ۱۹۵۸، ص ۱۷).

هه‌روه‌ها له سالی (۳۰۰/ک/۹۱۲ز) خەزەرەکان بونه‌وه‌ی هاپه‌یمانی چەند هیزیکی نه‌یاری موسلمانان له‌وانه‌ سەرییه‌کان و له‌ دەوروبه‌ری شاری باب الابواب و هیرشیان کردۆته‌ سەر موسلمان، له‌ ئەنجامی هیرشه‌که‌دا موسلمانان تیکش‌کاون و ژماره‌یه‌کی زۆریان به‌دیگیارون، ئەو دیلانه‌ی که‌وتنه‌ ژێرده‌سه‌لاتی خەزەرەکان ئازادنه‌کران و وه‌کو کۆیله‌ مامه‌له‌یان پێوه‌کراوه و فرۆشراون (مؤلف مجهول، ۱۹۵۸، ص ۴).

له‌و ماوه‌یه‌دا به‌شیوه‌یه‌کی ناراسته‌وخۆ خەزەرەکان پالپشتی ئەو هیزانه‌یان کردوه که‌ هیرشیان کردۆته‌ سەر شار و میرنشینه ئیسلامیه‌کانی ده‌وروبه‌ری ده‌ریاخه‌زەر بۆ نمونه‌ روسه‌کان، له‌ دواى سالی (۳۰۰/ک/۹۱۳ز) هیزیکی روسه‌کان که‌ پیکهاتبو له‌ سەدان که‌شتی له‌ریگه‌ی رۆبارو پێروه‌وه ئاوییه‌کانه‌وه‌ هاتنه‌ ولاتی خەزەر و داویان له‌ پاشای خەزەر کرد ریگه‌یان بدات له‌ریگه‌ی رۆباری (ئتل/خه‌زەر)وه‌ برونه‌ ناو ده‌ریای خەزەر، هه‌ردولاش ریکه‌وتن که‌ روسه‌کان نیوه‌ی ئەو تالانی و ده‌ستکه‌وتانه‌ی له‌ ئەنجامی هیرش و په‌لاماره‌کانیانه‌وه‌ بۆ سەر خەلکی ده‌وروبه‌ری ده‌ریاکه‌ ده‌ستیان ده‌که‌وێت بیده‌ن به‌ پاشای خەزەر، بۆیه‌ پاشای خەزەر ریگه‌ی تێپه‌رین به‌ رۆباره‌که‌ و گه‌یشتن به‌ ده‌ریای خەزەری پێداون، دواى ئەوه‌ی روسه‌کان گه‌یشتن به‌ ده‌ریاکه‌ به‌ که‌ناره‌کانیدا بلاوبونه‌وه‌ و هه‌ندی ده‌سته‌ی سەربازیان رۆیان کرده‌ که‌ناره‌کانی شاری باکو و ئازهره‌بیجان ولاتی طبرستان و شاری ابسکون و جرجان، روسه‌کان خەلکیکی زۆری موسلمانان کوشت و ژن و منداله‌کانیان به‌کۆیله‌کردن، پاره‌ و سه‌روه‌ت و سامانیکی زۆریان به‌ هۆی تالانی‌وه‌ کۆکرده‌وه‌ و کاولکاری و خراپه‌ کارییه‌کی زۆریان ئەنجامدا، ئەوان بۆ ماوه‌ی چەندین مانگ له‌و ناوچانه‌ مانه‌وه‌ و پاشان گه‌رانه‌وه‌ بۆ رۆباری (ئتل) و وه‌ک ئەوه‌ی پێشتر له‌سه‌ری ریکه‌وتبون نیوه‌ی تالانی و سه‌روه‌ت و ده‌ستکه‌وته‌ کانیاندا به‌ پاشای خەزەر (المسعودي، ۲۰۰۵، ۱/ ۱۶۱ – ۱۶۲؛ Minorsky، 1958، V، p151152).

به‌لام خه‌لکانی موسلمانان ناو ده‌وله‌تی خەزەر که‌ به‌ (اللارسیة) ناسرابون به‌م کوشتار و تالانکاری و به‌دیله‌کرانه‌ی هاوئایینه‌کانی خویان دلگه‌رانبون، بۆیه‌ چونه‌ لای پاشای خەزەر پێیان گوت، که‌ ئەو روسانه‌ هیرشیان کردۆته‌ سەر شار و ولاتی برا موسلمانانه‌کانمان و ژماره‌یه‌کی زۆریان لیکوشتون و ژن و منداله‌کانیان به‌دیله‌گرتون و کردویانه‌ کۆیله‌، توش هێچ ریگه‌ت لینه‌گرتون، لینگه‌ری خۆمان هیرشیان ده‌که‌ینه‌ سەر، پاشای خەزەریش روسه‌کانی له‌ هیرشی موسلمانان ئاگادارکرده‌وه‌، بۆیه‌ موسلمانانه‌کان که‌ ژماره‌یان پازده‌ هه‌زار که‌س ده‌بو له‌گه‌ل هه‌ندی خه‌لکانی مه‌سیحی هیرشیان کرده‌ سەر سەربازانی روس له‌ ولاتی خەزەر و دواى سێ رۆژ

شهر توانیان سهرکهون بهسهریاندا و ژمارهیهکی زۆریان لیکوشتن و په‌رته‌وازه‌یان کردن (المسعودی، ۲۰۰۵، ۱/ ۱۴۱ – ۱۴۲؛ جمالزاده، ۱۳۷۲هـ ش، ص ۲۷؛ Franklin and Shepard، 1996، P 69، 88). ئەمەش دوا مملانیی سهربازی له نیوان موسلمانان و خه‌زه‌ره‌کان بو له‌سهردهمی خیلافه‌ی عه‌باسی که له سهرچاوه‌کانی به‌رده‌ستماندا باسکراوه، ماوه‌یه‌ک دوا‌ی ئەم پوداوه وه‌ک پێشتر ئاماژه‌مان پێدا له‌نیوان سالانی (۳۵۴-۳۵۸ک/ ۹۶۵ – ۹۶۹ز) پوسه‌کان ده‌وله‌تی خه‌زه‌ر ده‌روخینن و کۆتای به‌ده‌سه‌لاتی خه‌زه‌ره‌کان دیت.

ئه‌نجام:

له‌کۆتایی ئەم توێژینه‌وه‌یه‌دا چه‌ند ئه‌نجامیک به‌خال ده‌یخه‌ینه‌رو:

- ۱- شار و گوند و چیاکانی ناوچه‌ی قه‌وقاز نیشتمانی په‌سه‌نی چه‌ندان هۆز و گه‌لی جیا‌جیا بوه به‌ر له‌ گه‌یشتنی موسلمانان بۆ ناوچه‌که، دوا‌ی گه‌یشتنی موسلمانانیش به‌ناوچه‌ی قه‌وقاز مملانیی سهربازی و هه‌ندیکجار ئاشتی و ریکه‌وتن له‌ نیوان موسلمانان و گه‌له‌ جیا‌جیاکانی ناوچه‌که پویداوه.
- ۲- له‌روی بنه‌چه و نه‌ژاده‌وه خه‌زه‌ره‌کان تورکن و ئەوان به‌یه‌کیک له‌ هۆزه‌ تورکییه‌کان هه‌ژمارده‌کرین، ده‌رکه‌وتن و دامه‌زراندنی ده‌وله‌ته‌که‌یان ده‌گه‌رپه‌ته‌وه بۆ سه‌ده‌ی چواره‌م و پینجه‌می زاینی و له‌و ماوه‌یه‌شدا خه‌زه‌ره‌کان له‌ شهر و مملانیکانی نیوان ده‌وله‌تی ساسانی و رۆمه‌ بیزه‌نتیه‌کان به‌شداری کارایان هه‌بوه.
- ۳- له‌به‌رئه‌وه‌ی موسلمانان و خه‌زه‌ره‌کان له‌ ناوچه‌ی قه‌وقاز که‌وتبونه سهر سنوری یه‌کتر، بۆیه به‌شی زۆری په‌یوه‌ندییه‌کانی نیوانیان بریتیبو له‌ مملانیی سهربازی له‌ سه‌رده‌می خیلافه‌ی راشیدین ئومه‌وی و عه‌باسیدا، هه‌رجاره‌ی سهرکه‌وتن بۆ لایه‌کبوه وهیچ لایه‌کیان سهرکه‌وتنی یه‌کجاره‌کیان به‌ده‌ست نه‌هیتاوه، به‌لام خه‌زه‌ره‌کان توانیویانه پێش‌په‌وه‌ی سوپای موسلمانان رابگرن به‌ره‌و ناوچه‌کانی دیکه.
- ۴- چالاکیه‌کانی خه‌زه‌ره‌کان که‌وتبوه ناوچه‌سنورییه‌کانی ژێرده‌سه‌لاتی موسلمانان، دوری ئەو ناوچانه‌ش له‌ ناوه‌ندی خه‌لافه‌تی ئیسلامی که‌ (دیمه‌شق، به‌غداد) بو له‌ سه‌رده‌می خیلافه‌ی ئومه‌وی و عه‌باسی، ئەمه‌ وای کردوه سوپای موسلمانان له‌و ناوچانه‌ لاواز بن و ژماره‌یان که‌مبیت، بۆیه به‌هۆی نابه‌رانبه‌ری هیزی سهربازی زۆرجار موسلمانان تیکشکاون و خه‌زه‌ره‌کان سهرکه‌وتون، سهره‌رای ئەمه‌ش زۆرجار خه‌زه‌ره‌کان بونه‌ هاوپه‌یمانی هیزه‌ نه‌یاره‌کانی موسلمان وه‌ک (بیزه‌نتی و پوسه‌کان) و به‌یه‌که‌وه هیرشیان کردۆته سهر موسلمانان.
- ۵- له‌گه‌ل ئەوه‌ی خه‌زه‌ره‌کان سهره‌تا له‌سهر ئایینی فره‌خودایی بون و دواتر بون به‌ جوله‌که و ئایینی یه‌هودیان کردۆته ئایینی فره‌می ده‌وله‌ته‌که‌یان، به‌لام له‌ هه‌مانکاتدا رینگه‌یان به‌ خه‌لکانی هه‌لگری ئایینه‌کانی وه‌ک (ئیسلام، مه‌سیحی، بت په‌رست و فره‌خودایی...) داوه له‌ ولاته‌که‌یاندا به‌ ئازادانه‌ بژین و په‌یره‌و له‌ ئایینی خۆیان بکه‌ن.

په راویزهکان:

(۱) شاری باب الابواب: شاریکی کۆن بوه و چه ندين شوینه واری تیدا بوه، ئەم شاره سهر به ولاتی ئاران بوه و که وتوته سهر دهريای خه زهر، ئەم شاره له لایه ن کيسرای فارس (أنوشیروان کورپی قوبان) هوه دروستکراوه بۆ ئەوهی وهکو بهر به ستيک و ابیت له نیوان خه زهره کان و فارسه کان، شاره که خاوه ن شوریه کی له بهرد دروستکراوی دريژ بوه و له سهر دهرياو ده دريژ بۆته وه بۆ چياکان، شاره که سی ده رگای سهره کی له ئاسن دروستکراوی هه بوه، به نده ريکی ئاوی هه بوه له ناوه راستی شاره که دا و بهر به ستيکی ته نگه به ريشی هه بوه بۆ ريگه گرتن و ريگه دان به هاتنی که شتيه کان (الاصطخري، ۱۸۷۰، ص ۱۸۴ - ۱۸۵؛ الصابي، ۱۹۰۴، ص ۲۱۷ - ۲۱۸؛ الحموي، ۱۹۷۷، ۳۰۳/۱ - ۳۰۶).

(۲) اللارسية: ئەمه وهکو ناویک بۆ ئەو موسلمانانهی ولاتی خه زهر به کارهاتوه که له ولاتی خه واریزمه وه به هوی بلا بونه وهی په تاو نه خوشیه وه دواي سهره لانی ئاینی ئیسلام رویان له ولاتی خه زهر کردبو و له وی ده ژيان و پینان ده و ترا (اللارسية) (المسعودي، ۱، ۱۳۸/۲۰۰۵ - ۱۳۹). که رهنگه ناوی گه ل و هۆزه که یان بو بیت.

(۳) خاقانی گه وره: خاقان وشه یه کی تورکی - فارسییه و ناویک بوه که تورکه کان بۆ پاشا گه وره کان یان به کاره یناوه و به هه مو پاشا کان یان وتوه خاقان، که به مانای خانی خانان یا خود سه روکی سه روکه کان دیت (الخواريزمي، ۱۹۸۹، ص ۱۴۱؛ الفراهيدي، ۲۰۰۳، ۲۹/۱؛ الخطيب، ۱۹۹۶، ص ۱۵۷).

(۴) (قوبادی یه که م) (۴۸۸-۵۳۱ز): قوبادی یه که م ناوی (قباد بن الملك فيروزه)، له سه رده می فه رمان په وایه تی باوکی له ده ولته تی ساسانی وهک بارمه لای میرنشینی هیاطله کان بوه، دواتر به هاوکاری هیاطله کان و پشگیری خانه دانه کانی ناو ده ولته تی ساسانی دوا ری له سه رکار لاد رانی بلاشی مامی بوته پاشای ساسانییه کان، ئەو ماو ده یه کی زۆر فه رمان په وایه تی کردوه له سه رده می ئەو یشدا ده ولته تی ساسانی به چه ندين قوناغی شکست و سه رکه وتن به سه ر نه یاره کانیدا و چه ندين کیشه ی ناو خویدا تی په ریوه (العابد، ۱۹۹۹، ص ۵۷ - ۶۱).

(۵) مرج الحجاره: ئەم شوینه وهک له ناوه که یه وه دیاره ناوچه یه کی به رده لان بوه له ئەرمینیا، به لام دوا ی گه رانیکی ورد له سه رچاوه کاندای هه چ زانیاریه کمان له سه ر نه دۆزیه وه.

Military Conflicts Between Muslims and non-Muslim Peoples in the Caucasus Region in the Umayyad and Abbasid Eras (41-358 AH / 661-969 AD) (Khazars as an Example)

Nawzad Khalid Rauf

History Department, College of Human Sciences, Raparin university, Rania, Kurdistan Region, Iraq.

E-mail: Nawzadkr@uor.edu.krd

Rawand Ismael Rasul

Department of Business Management, Dukan Technical Institute, Sulaimani Politachic University, Sulaimani, Kurdistan Region, Iraq.

E-mail: rawanddti89@gmail.com

Saman Namuq Tawfeeq

Rawaz Mixed Basic School, General Directorate of Education in Erbil, Ministry of Education, Erbil, Kurdistan Region Iraq.

E-mail: Samant@gmail.com

Abstract:

The Caucasus region, due to its importance in ancient times, was a site for resolving the military conflict between the hostile power, and different peoples lived in this region and its wisdom, and the Muslims, after their victories in the era of the Rightly Guided Caliphs, reached the Caucasus region, and Muslims realized the economic, political and military importance of this region, so Muslims tried in The Umayyad and Abbasid eras constantly increased their areas of influence and seized cities, castles and areas that were under the hands of non-Muslims and in a permanent military conflict with them.

The Khazars were one of the non-Muslim peoples of Turkish origin, and in this era they have power and influence in the regions of the Caucasus and the country of the Khazars. Numerous military attacks on cities and castles in the Caucasus regions in Azerbaijan and Arran, and the military conflict between Muslims and the Khazar state continued in the Umayyad and Abbasid eras. This study aims to show us many aspects of the military conflicts between Muslims and the Khazars, remove ambiguity and shed light on them in four sections.

Key words: Khazar, Umayyads, Abbasids, Caucasus.

سه رچاوه كان:

- ابن الاثير: عزالدين ابي الحسن علي بن محمد بن عبدالكريم الجزري (ت ٦٣٠ هـ/١٢٣٢ م).
١٩٨٧، الكامل في التاريخ، تحقيق: ابوالفداء عبدالله القاضي و محمد يوسف الدقاق، دار الكتب العلمية، ط ١، لبنان.
الازدي، اي زكريا يزيد بن محمد بن الياس الازدي (ت ٣٣٤ هـ/٩٤٥ م)
٢٠٠٦، تاريخ الموصل، تحقيق: احمد عبدالله، دار الكتب العلمية، ط ١، بيروت.
الاصطخري: ابو اسحاق محمد بن ابراهيم الفاسي (ت بعد ٣٤٦ هـ/٩٥٧ م).
١٨٧٠، مسالك و الممالك، مطبعة بريل، ليدن.
ابن اعثم الكوفي، ابي محمد احمد بن اعثم الكوفي (ت ٣١٤ هـ/٩٢٦ م)
١٩٩١، كتاب الفتوح، تحقيق: علي شيري، دار الاضواء للطباعة والنشر، ط ١، بيروت.
الاندلسي، ابي الربيع سلمان بن موسى الاندلسي (ت ٦٣٤ هـ/١٢٣٦ م)
١٩٩٧، الاكتفاء بما تضمنته من مغازي رسول الله و الثلاثة الخلفاء، تحقيق: محمد كمال الدين عزالدين، عالم الكتب، ط ١، بيروت.
البكري: أبو عبيد عبد الله بن عبد العزيز بن محمد البكري الأندلسي (ت ٤٨٧ هـ/١٠٩٤ م).
١٩٩٢، المسالك والممالك، تحقيق: ادريان فان ليوفن و اندري فيري، دارالغرب الاسلامي، د.م.
البلاذري: احمد بن يحيى بن جابر (ت ٢٧٩ هـ/٨٩٢ م).
١٩٩٦، كتاب جمل من أنساب الاشراف، تحقيق: سهيل زكاروررياض زركلي، دارالفكر للطباعة. ط ١، بيروت.
١٩٨٧، فتوح البلدان، ت: عبدالله انيس الطيباع، مؤسسة المعارف للطباعة والنشر، بيروت.
ابن تغري، جمال الدين ابي المحاسن يوسف بن غري بردي (ت ٨٧٤ هـ/١٤٦٩ م)
١٩٩٢، النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة، تحقيق: محمد سين شمس الدين، دار الكتب العلمية، ط ١، بيروت.
ابن جعفر، قدامة بن جعفر بن قدامة بن زياد (ت ٣٣٧ هـ/٩٤٨ م)
١٩٨١، الخراج و صناعة الكتابة، تحقيق: محمد حسين الزبيدي، دار الرشيد للنشر، بغداد.
جمال الدين الازدي، جمال الدين ابوالحسن بن منصور الازدي (ت ٦١٣ هـ/١٢١٦ م)
١٩٩٩، اخبار الدول المنقطعة، تحقيق: عصام مصطفى هزايمة واخرون، دارالكندي للنشر، ط ١، الاردن.
ابن الجوزي: ابو الفرج عبدالرحمن بن علي (ت ٥٩٧ هـ/١٢٠٠ م).
١٩٩٢، المنتظم في تاريخ الملوك والامم، تحقيق: محمد عبدالقادر عطا و مصطفى عبدالقادر عطا، دارالكتب العلمية، بيروت.
ابن حوقل: ابو القاسم النصيبي (ت ٣٦٧ هـ/٩٧٧ م).
١٩٣٨، صورة الارض، مطبعة بريل، ط ٢، ليدن.
ابن خرداذبة: ابوالقاسم عبدالله بن عبدالله الخراساني (ت ٢٨٠ هـ/٨٩٧ م).
١٨٨٩، المسالك والممالك، مطبعة بريل، ليدن.
الخوارزمي، محمد بن أحمد بن يوسف، أبو عبد الله، الكاتب البلخي الخوارزمي (المتوفى: ٣٨٧ هـ)

- ١٩٨٩، مفاتيح العلوم، تحقيق: إبراهيم الأبياري، دار الكتاب العربي، ط٢، بيروت.
- خياط، أبو عمرو خليفة بن خياط بن خليفة الشيباني (ت ٢٤٠هـ/٨٥٤م)
- ١٩٨٥، تاريخ خليفة بن خياط، ت: اكرام ضياء العمري، دار الطيبة، ط٢، الرياض.
- الدينوري، ابي نيفة احمد بن داود الدينوري (ت ٢٨٢هـ/٨٩٥م)
- ١٨٨٨، اخبار الطوال، تصحيح: فلاديمير جرجاس، مطبعة بريل، ليدن.
- الذهبي، شمس الدين محمد بن احمد الذهبي (١٣٤٧هـ/٧٤٨م)
- ١٩٩٠، تاريخ الاسلام وفيت المشاهر و لاعلام، تحقيق: غمر عبدالسلام تدمري، دار الكتاب العربي، ط٢، بيروت.
- ابن سلام، عبدالقاسم بن سلام (ت ٢٢٤هـ/٨٣٧م)
- ١٩٨٩، كتاب الاموال، تحقيق: محمد عمارة، دار الشروق. ط١، بيروت.
- السيوطي، جلال الدين عبدالرحمن بن ابي بكر السيوطي (ت ٩١١هـ/١٥٠٥م)
- ٢٠١٣، تاريخ الخلفاء، وزارة الاوقاف والشؤون الاسلامية، ط٢، قطر.
- الصباي، أبو الحسن الهلال بن المحسن الصباي (المتوفى: ٤٤٨هـ/)
- ١٩٠٤، تحفة الأمراء في تاريخ الوزراء، مطبعة الابهاء اليسوعيين، بيروت.
- الطبري: أبو جعفر محمد بن جرير (ت ٩٢٢/٣١٠م).
- ١٩٦٨، ١٩٧٠، ١٩٧١، تاريخ الطبري، تحقيق: محمد ابو الفضل ابراهيم، دارالمعارف، ط٢، بيروت.
- ابن العربي، ابي الفرج غريغوريوس الملطي (ت ٦٨٥هـ/١٢٨٦م)
- ١٩٩٧، تاريخ مختصر الدول، دارالكتب العلمية، وضع حواشيه: خليل منصور. ط١، بيروت.
- ابن عساكر، أبو القاسم علي بن الحسن بن هبة الله المعروف بابن عساكر (ت ٥٧١هـ/١١٧٥م)
- ١٩٩٥.٢٢، تاريخ دمشق، تحقق: عمرو بن غرامة العمروي، دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع.
- الفراهيدي، أبو عبد الرحمن الخليل بن أحمد بن عمرو بن تميم الفراهيدي البصري (المتوفى: ١٧٠هـ/٧٨٦م)
- ٢٠٠٣، كتاب العين، تحقيق: عبدالرحمن هندواوي، دار الكتب العلمية، بيروت.
- ابن فضلان: احمد بن فضلان بن العباس بن راشد بن حماد (ت بعد ٣٠٩هـ/٩٢١م).
- ١٩٦٠، رسالة ابن فضلان في وصف الرحلة الى بلاد الترك و الخزر و الروس و الصقالبة، تحقيق: سامي الدهان، مطبعة الهاشمية، دمشق.
- ابن الفقيه: أبو بكر احمد بن ابراهيم الهمذاني (ت ٣٦٥هـ/٩٧٥م).
- ١٩٩٦، البلدان، تحقيق: يوسف الهادي، عالم الكتب، بيروت.
- قسطنطين السابع: بورفيروجنيتوس (ت: ٣٤٨هـ/٩٥٩م)
- ١٩٨٠، ادارة الامبراطورية البيزنطية، تعليق: محمود سعيد عمران، دار النهضة العربية، بيروت.
- مالك بن انس، مالك بن انس الاصبحي (ت ١٧٩هـ/٧٩٥م)
- ١٩٩٤، المدونة الكبرى، دار الكتب العلمية، ط١، بيروت.

- المروزي: شرف الزمان طاهر المروزي (ت بعد ٥١٤هـ/ ١١٢٠م)
- ١٩٤٢، ابواب في الصين والترك والهند منتخبه من كتاب طبائع الحيوان، نشره مينورسكي، لندن.
- المسعودي: ابو الحسن علي بن الحسين (ت ٣٤٦هـ/ ٩٥٦م).
- د.ت، التنبيه و الاشراف، تحقيق: عبدالله اسماعيل الصاوي، دار الصاوي للطبع والنشر، القاهرة.
- ٢٠٠٥، مروج الذهب و معادن الجواهر، اعني به وراجعاه:كمال حسن مرعي، المكتبة العصرية، بيروت.
- ١٩٩٦، أخبار الزمان، دار الاندلس للطباعة والنشر، بيروت.
- مسكويه: أبو علي أحمد بن محمد بن يعقوب مسكويه (ت ٤٢١هـ/ ١٠٣٠م).
- ٢٠٠٣، تجارب الامم و تعاقب الهمم، تحقيق: سيد كسروي حسن، دارالكتب العلمية، بيروت.
- المقدسي، مطهر بن طاهر المقدسي (ت ٣٥٥هـ/ ٩٦٦م)
- د ت، البدء والتاريخ، مكتبة الثقافة الدينية، القاهرة.
- المقدسي: أبو عبد الله محمد بن أحمد البشاري (ت ٣٧٥هـ/ ٩٨٥م).
- ٢٠٠٣، احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، حررها: شاکر لعبيبي، دار السويد للنشر، بيروت.
- المنبجي، اغاببوس بن قسطنطين المنبجي (ت فب قرن ٤هـ/ ١٠م)
- ١٩٨٦، المنتخب من تاريخ المنبجي، تحقيق: عمر عبدالسلام تدمري، دار المنصور، ط١، لبنان.
- مؤلف مجهول: (ت من قرن ٦هـ/ ١٢م).
- ١٨٧١، العيون والحدائق في اخبار حقايق، تحقيق: M.J.DE GOEJE، مطبعة بريل، ليدن.
- مؤلف مجهول: (ت بعد ٤٩٨هـ/ ١١٠٤م).
- ١٩٥٨، فصول من تاريخ الباب و شروان، اعني بنشرها و التعليق عليها: مينورسكي، نشره مع كتاب (A History Of Sharvan And Darband)، كمبردج.
- مؤلف مجهول: (ت بعد ٣٧٢هـ/ ٩٨٢م).
- ١٩٩٩، حدود العالم من المشرق الى المغرب، تحقيق: يوسف الهادي، دار الثقافية للنشر، القاهرة.
- ابن النديم، ابي فرج محمد بن اسحاق النديم (ت ٣٧٧هـ/ ٩٨٧م)
- ٢٠٠٩، الفهرست، تحقيق، ايمن فواد سيد، مؤسسة الفرقان للتراث الاسلامي، ط١، لندن،
- النويري، شهاب الدين احمد عبدالوهاب النويري (٧٣٣هـ/ ١٣٣٢م)
- ٢٠٠٤، نهاية الارب في فنون الادب، تحقيق: عبدالمجيد ترحيني، دار الكتب العلمية، ط١، بيروت.
- الحموي: شهاب الدين بن عبدالله ياقوت الحموي (ت ٦٢٦هـ/ ١٢٢٩م).
- ١٩٧٧، معجم البلدان، دار صادر، بيروت.
- اليعقوبي: احمد بن ابي يعقوب بن جعفر (ت ٢٩٢هـ/ ٩٠٤م).
- ٢٠١٠، تاريخ اليعقوبي، تحقيق: عبدالامير مهنا، شركة الاعلمي للمطبوعات، ط١، بيروت.
- ٢٠٠١، البلدان، تحقيق: محمدا مين صناوي، دار الكتب العلمية، ط١، بيروت

- اليمنى، ابي محمد عبدالله بن اسعد اليمنى (ت ٧٦٨هـ/١٣٦٦م)
١٩٩٧، مرآة الجنان و عبرة اليقظان، وضع حواشيه: خليل المنصور، دار الكتب العلمية، ط١، بيروت.
الگرديزى: ابو سعيد عبد الحي بن الضحاک ابن محمود گردزى (ت ٤٤٣هـ/١٠٥٢م).
١٣٦٣ هـ ش، تاريخ گرديزى، تصحیح: عبدالحی حبيبي، چاپخانه ارمغان، تهران.
ابو زاو، محمد جمال صادق، ١٩٩٦، موسوعة تاريخ القفقاس و الجركس، منشورات دار العالدين، دمشق.
الخطيب، مصطفى عبدالكريم، ١٩٩٦، معجم المصطلحات والالقب التاريخية، مؤسسة الرسالة، ط١، بيروت،
د.م. دنلوب، ١٩٩٠، تاريخ يهود الخزر، ترجمة: سهيل زكار، دار حسان للطباعة والنشر، ط٢. دمشق.
ديورانتي، ويل و ايرل، ١٩٨٨، قصة الحضارة (عصر الامان)، ترجمة: محمد بدران، دار الجليل، بيروت.
زبيده عطا، دت، بلاد الترك في العصور الوسطى، دار الفكر العربي،
سامرائي، عبدالجبار محسين، ٢٠١٥، الدولة العربية الاسلامية في عصر الخليفة عبدالملك بن مروان، دار دجلة للنشر والتوزيع، عمان.
العايد، مفيد رائف محمود، ١٩٩٩، معالم تاريخ الدولة الساسانية، ط١، دار الفكر، دمشق.
عزت باشا، يوسف، ١٩٤٠، تاريخ القوقاز، ترجمة: عبد الحميد غالب بك، مطبعة عيسى الباي الحلبي و شركاه، القاهرة.
عمران، محمود سعيد، ٢٠٠٠، معالم تاريخ الامبراطورية البيزنطية، دار المعرفة الجامعية، ط١، الاسكندرية
عوض، محمد مؤنس، ٢٠٠٧، الامبراطورية البيزنطية، عين للدراسات والبحوث الانسانية، ط١.
غوميلوف، ليف، ٢٠١٠، اكتشاف خازاريا، ترجمة: توفيق فائق نصار، دار علاء الدين، دمشق.
فوزي، فاروق عمر، ٢٠٠٩، الخلافة العباسية عصر القوة والازدهار، دار الشروق، ط١، الاردن.
كيسلر، ارثر، ١٩٩١، القبيلة الثالثة عشر و يهود اليوم، ترجمة: احمد نجيب، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة.
ليسترنج، كي، ١٩٨٥، بلدان الخلافة الشرقية، ترجمة: بشير فرنسيس و كوركيس عواد، مؤسسة الرسالة، ط٢، بيروت.
بارتولد، و، ١٣٥٨ هـ ش، گزیده مقالات تحقیقی، ترجمه: کریم کشاورز، انتشارات امیر کبیر، تهران.
بهزادی، رقيه، ١٣٨٢ هـ ش، قوم های کهن در قفقاز و ماورای قفقاز، چاپ غزال، چ١، تهران.
جمالزاده، محمد علی، ١٣٧٢ هـ ش، تاريخ روابط روس و ايران، چاپخانه نقش جيهان، تهران.
رضا، عنایت، ١٣٨٠ هـ ش، اران از دوران باستان تا آغاز عهد مغول، مرکز چاپ و انتشارات امور خارجه، چ١، تهران.

Franklin and Shepard، Simon and Jonathan، 1996، The Emergence Of Rus 750 – 1200، Longman Publishing، New York.

Herodotus، 2013، The Histories، translated : George Rawlinson، A ROMAN ROADS ETEXT، Moscow.

Martin، Janet، 2007، Medieval Russia 980 – 1584، Cambridge university press، uk.

R.N.Frye، 2007، the Cambridge history of iran، fifth printing، Cambridge university press، uk.

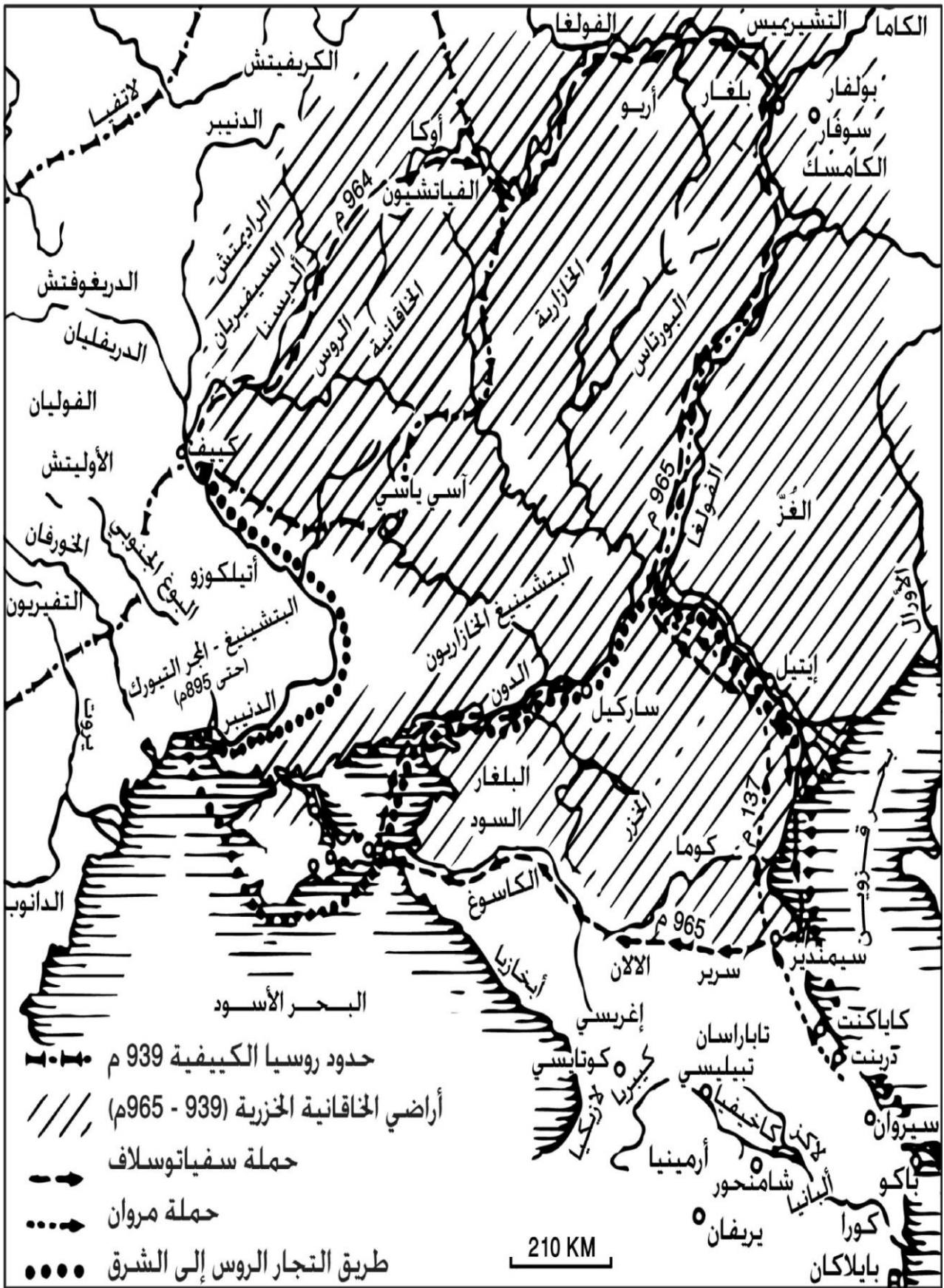
V.Minorsky، 1958، A History Of Sharvan And Darband ، Cambridge.

پاشكۆكان:

یه‌كه‌م: نه‌خشه‌ی ناوچه‌ی قه‌وقاز و ده‌وروبه‌ری. وه‌رگه‌ی‌راوه‌ له (عزت باشا، ۱۹۴۰، ص ۰).

دوهم: سنوری جوگرافی دهولهتی خهزهه و دهوروبه‌ری: وه‌رگیراوه له: (غومیلیوف، ۲۰۱۰، ص ۲۶۴)

سێههه: نه‌خشه‌ی شار و ناوچه‌کانی ئازهر بيجان و ئاران و ئه‌رمینیا و جه‌زیره. وه‌رگيراووه له (ليسترنج،

١٩٨٥، ص ١١٦)

